

Szimbólumelemzés a saját társadalom antropológiai kutatásában*

"Megérteni annyi, mint egy valóságtípust a másikra visszavezetni" -- írja le ezt az állítása szerint a marxizmus hatására született gondolatot a francia antropológus, Claude Lévi-Strauss, s ezzel a társadalomtudományi elemzés egyik legfontosabb alapelvének egyik lehetséges megfogalmazásmódját deklarálja.

A természettudományok matematizálása egy olyan absztrakt módszert kínált, amely ugyan semmivel sem evidensebb a természeti folyamatok vizsgálatában, mint a társadalmiakéban, de mivel a "természetből" évszázadokon -- a modern tudományosság évszázadain -- át elsősorban az érdekelte az embert, hogy mint bonthatja mérhető, (s ezáltal gyártási folyamatok tárgyává tehető és értékesíthető) *egységekké*, elemekké: a természet-megismerés ezen oldalának a matematikai mérés – amely végsősoron az $1=1$, $A=A$ axiómán alapul -- adekvát eszköze. Az élő rendszerek, és különösen a másodfokú élő rendszer, a társadalom viszont csak nagyon részlegesen ragadható meg mennyiségi viszonylatokban, így a társadalomtudományokat sosem lehetett teljesen matematikai alapokra helyezni. Minthogy azonban a matematikai alapokra helyezés, ami a természettudományokban lényegében mindig is a "tudományosság" alapkritériuma volt, maga sem egyéb, mint hogy egy valóság, egy világ leírására egy másikat használunk, (ebben az esetben a matematikai absztraktumok világát), a társadalomtudományoknak is sikerült a maguk "gyengébb", "puhább" magyarázó rendszereit "tudományként" elfogadtatniuk. E magyarázó rendszerek éppen azért maradtak "gyengék", "puhák", mert nem egyetlen, állandó "másik világgal" magyarázták a jelenségeket, hanem ezeket a magyarázó "más-világokat" a társadalom változásával szintén változtatták, cserélgették, a társadalmi jelenségek magyarázatául hol a társadalom "élő szervezetként"-működését, hol a társadalomban megjelenő ideák immanens mozgástörvényeit, hol különböző létezők "létért folytatott harcát", hol a gazdasági és tulajdonviszonyok alakulását, stb. stb. fogadták el -- mindig másik s másik "mögöttes" valóságot húztak hát elő, bár kétségtelenül volt e magyarázatokban is közös nevező: valamennyi "*szimbolikus*" összefüggéseken nyugodott.

Így jelent meg a társadalomtudományok gyakorlatában az említett "megérteni annyi, mint egy valóságtípust a másikra visszavezetni" tétel, s különösen kézenfekvő az egyik valóságot a másikra visszavezető módszer elfogadása a *kulturális antropológiában*, amely éppen azáltal vált önálló tudománnyá, hogy érdeklődésének középpontjába a Máság és Azonosság összeegyeztethetőségének kérdését helyezte, s előszeretettel keresett magának olyan, a szó földrajzi és/vagy etnikai értelmében is "más" világokat, amelyekkel a sajátját megmagyarázhatja, tehát amelyekkel ily módon egy másik valóságtípust értelmezhet.

A kérdés csak az, -- s ez az egyik alapkérdés -- hogy amikor egy valóságtípust a másikra visszavezetünk, *mit tekintünk* olyan másik világnak, amellyel az első a teljes önkényesség veszélye nélkül magyarázható? Másként megfogalmazva: találhatunk-e a társadalomtudományok, (s így a kulturális antropológia számára is) olyan metaelméletet, amellyel az egymás magyarázatára használt valóságtípusok közti összefüggések *törvényszerűsége* igazolható. Ha azt állítjuk, hogy a társadalomtudományok különböző magyarázat-kísérleteik során voltaképpen mindig a (tág, esztétikai értelemben vett) *szimbólumot* használják a matematikai jeleknek megfelelő alapegységként, akkor a fenti kérdéshez rögtön az is hozzátársítható, hogy: "*mi is történik a szimbolizációban?*", "*miért és hogyan 'valóságábrázolás' a szimbólum?*"

A szimbólumok szerepét a kulturális antropológiában régóta felfedezték, s az utóbbi évtizedekben a kategória az öt megillető központi helyre is került, így oly széles körben jelenik meg a szakirodalomban, hogy a "szimbólum szerepe az antropológiában" szerű átfogó ismertetés számára nyilvánvalóan nevelésesen szűk keretet képeznének egy rövid cikk határai. Az alábbiakban tehát nem erre vállalkozunk, csupán saját kutatásaink egyes idevonatkoztható tanulságait próbáljuk levonni.

Szimbólumok és társadalom

Hogy a szimbólumok jelentősége a kulturális antropológiában meghatározó, azt már a fenti első mondat is sugallja, hiszen a szimbólum -- és éppen a szimbólum -- egyik sajátossága, hogy valami más helyett áll. Az egyik valóságtípusnak a másikkal való magyarázásában mi másról is lehetne szó, mint arról a fajta "fordításról",

---

* Az itt következő írás a "Jelbeszéd az életünk -2." (2002. Osiris, Bp.) című, általunk szerkesztett kötetben megjelent "Résztevéő megfigyelés a saját társadalomban – korszakok szimbolikája" (124-156 pp) című tanulmányunk részlete

amely minden szimbólum kódolási-dekódolási folyamatában jelölt és jelölő között végbemegy. Annak kinyilvánításában, hogy a (vizsgálandó) társadalmi valóságot tudatos és tudattalan modellek alkotják, s a tudatosak mögött meg kell keresnünk a bennük kifejeződő tudattalan mélystruktúrát, mint sok minden másban, Boas az egyik úttörő. Ez az állítás sem jelent egyebet, mint hogy a megjelenő jelenség azon kívül, hogy létezik, valami mögöttes valóság szimbólumának is tekinthető. Később is, amikor a megfigyeltet értelmezni kellett, az antropológusok sűrűn éltek a szimbólumfejtés eszközével, akkor is, amikor szűkebb értelemben vett szimbólumokról (eleve ilyenek szánt tudati képződményekről volt szó -- lásd például vallási, ideológiai, művészeti, stb. szimbólumok), de akkor is, amikor egyszerűen csak különböző (leíró, értelmező, vagy funkcionális) "jelentéseket" tulajdonítottak tárgyakkak, viselkedéseknek, intézményeknek.

Ez mindinkább tudatosodott is, mígnem "a legnépszerűbbé az az irányzat vált, amely a társadalmi életet szimbólumok (jelek, képek, *signifiants*, *Darstellungen*...*stb.* -- a terminológia más és más) rendezett egységeként fogja fel, s mely szerint e szimbólumok jelentését (értelmét, lényegét, *signification*ját, *Bedeutung*ját) kell először megértenünk, hogy azután az egész társadalmi szervezetet megérthessük, és alapelveit megfogalmazzassuk. Manapság minden bokrban egy buzgó értelmező lapul."¹

Ha valamiből minden bokorra jut egy, ez két dolgot jelenthet egyszerre (s többnyire jelenti is mind a kettőt). Egyrészt azt jelzi, hogy az adott dolog (ez esetben a szimbólum, mint eszköz) kiemelt jelentőségre tett szert az emberi használatban. Másrészt azt, hogy inflálódott: tartalma szinte "mindenre" alkalmazhatóvá vált, és akik használják, nagyon sokféleképpen használják, ki-ki a maga értelmezése, ízlése, vérmérséklete, stb. szerint. Ebből pedig az következik, hogy ha mi magunk is használni akarjuk az illető fogalmat, akkor sürgősen definiálnunk kell. Miről is van tehát szó, és mi milyen értelemben élünk vele?

"Bármely kifejezési forma úgy működik (ha működik) " -- folytassuk Geertz-cel, mert amit mond, a szimbólumra kiváltképp áll -- "hogy szemantikai kontextusokat kever össze, olyan módon, hogy bizonyos dolgoknak tulajdonított konvencionális jelleget szokatlan módon más dolgoknak tulajdonít, amelyeket aztán ténylegesen összetartozónak tekint".² Az állati jelzésektől megkülönböztetett sajátosan emberi szimbólumokról pedig ezt mondja: "azért vannak, hogy a mintázott folyamatot, mint olyat reprezentálják, struktúrájukat egy más modell révén fejezzék ki".³ Geertz a szimbólum-fogalom több jelentését sorakoztatja fel, ezek közül mi azt a tágabb jelentést használjuk, amely szerint *bármely szimbólumnak tekinthető, ami szimbólumként működhet*, ami bármely korban, bármely társadalomban, bármely csoport (vagy akár egyén) számára kifejezi, megjeleníti valamely más dolog tartalmát, struktúráját, asszociációkörét.⁴ A használt szimbólum *összeköti* mindazokat, akik számára ezzel a kifejező, megjelenítő, ráutaló jelleggel bír, (és elválaszt azoktól, akik számára nem). Ebből is adódóan *érezelmileg telített*, mint korábban említettük, egyszerre *szubjektív*, és ugyanakkor "objektív" is, hiszen használói számára olyan egyezményes jel, amelyet egyértelműen a valóságra, (valamely más dologra) utalónak (tehát az objektív valóságra vonatkozóan) ismernek el. Jellemző rá, hogy *többrétegű jelentése van*; a hozzákapcsolódó képzetek mindegyike beleépül a tartalmába, és ez az időben is érvényes: a szimbólumok az őket alakító *történeti folyamatok nyomait is magukon viselik*.⁵ Minthogy a szimbólumok önmaguknál sokkal többet

---

¹Geertz: Id. mű, 270. old.

²Uo. 163. old.

³Uo. 70. old.

⁴ Geertz a szimbólumok elemzésével elsősorban a szimbólum*használókhöz*, a cselekvőkhöz próbál közelebb jutni, bennünket a szimbólum -- mint a megélhető társadalmi lét alapegysége, maga a jelenség -- önmagáért is érdekel:

⁵ A szimbólumok állandó épülésére teljes mértékben alkalmazható, amit hivatkozott cikkükben Schütz és Luckmann a *típus* és a *konkrét tapasztalás* viszonyáról írnak. Megállapítják, hogy a korábbi tapasztalatokból az emberi elme típusokat hoz létre, s minden új tapasztalatot először ezekbe igyekszik besorolni. "A tényleges tapasztalatot legtöbbször úgy tekintem, mint ami magva szerint problémátlan (fraglos), noha természetesen elvileg 'új'." (Id. mű, 277. old.) Amikor azonban az új tapasztalat nem illeszthető be a típus rutinja szerint, akkor újra kell értelmezni: ha végül is egyik kialakított típus-sémába sem tudom beilleszteni, akkor a tapasztalat hatására maga a típus is módosul. Ugyanez történik a szimbólumokkal, a tapasztalatok rendre módosítják, átalakítják őket. A szimbólum azonban --szemben a "típussal"-- még időlegesen sem zár: *eleve* tartalmazza a bővülés-alakulás mozzanatát: azt is mondhatjuk, potenciálisan eleve tartalmazza mindazt, amivel később tartalma bővülni fog. Ezért ismerhet rá egy huszadik századi ember Shakespeare tizenhetedik századi szövegeiben (szimbólumaiban) a maga tapasztalataira. (A típusból kiesnek a létrejöttében szerepet játszott konkrét tapasztalati élmények, a szimbólumban benne maradnak. A típus "objektivitásából" kiesik a tapasztalat szubjektívítása, a szimbólumban benne marad. Amikor Geertz azt hangsúlyozza, hogy a szöveget *nyitva kell tartani későbbi értelmezések előtt*, vagy Lévi Strauss azt, hogy "az igazság az értelem fokozatos kiterjesztésében rejlik" (Id. mű. 471. old.), ezzel a megismerést egyértelműen a szimbólumok természetében rejlő lehetőségek felé mozdítják). Geertz egyébként Northrop Fryenak egy igen mély gondolatát idézve a szimbólum ezen vonásáról is beszél: "A költőnek nem az a feladata" - mondja Frye -- hogy elmondja nektek, mi történt, hanem, hogy mi történik; nem azt mondja, ami már

jelentenek, megtanulásukra, megszerzésükre "aránytalanul" nagy súlyt fektetnek: *a szimbolikus javak, szimbolikus jelek szerepe az emberi társadalom, az emberi kultúra szerveződésében meghatározó fontosságú*. Éppen ezért is tekinthetők éppen a szimbólumok a társadalmelemzés alapegységeinek.

*

Különböző kutatásainkban a szimbólumhasználat számos példájával találkoztunk. (A kilencvenes évek során foglalkoztunk világképek szimbolikus elemeivel, a magyarságtudatnak a mindennapi életben megfigyelhető szimbolikus kifejeződéseivel, lakások szimbolikájával, a választási kampányokban használt jelképekkel. Mindezek esetében tudatos-célzatos és öntudatlan szimbólumhasználatról is beszélhetünk, s az elemző a felsorolt szimbólum-tulajdonságok mindegyikével sűrűn szembekerül. Ha például lakások szimbolikáját vizsgáljuk, ott is nyomban azt tapasztaljuk, hogy szinte mindennek lehet szimbolikus jelentése, szinte bármi előhívhat mélyebb összefüggésekre utaló jelentéstartalmakat: a tér méretétől a fényviszonyokon, a berendezési tárgyak színein, mennyiségén, elrendezésén át a lakáshasználat módjában megfigyelhető különbségekig.⁶ Ha az imént azt állítottuk, hogy a szimbólumok összekötnek egy csoportot, a lakás esetében erre konkrét példaként említhetjük például a "polgári lakás" ma oly divatos eszményét, *amely azok számára, akik ilyen lakást szeretnének*, a belmagasságok, a lakószoba-méretetek, egyes bútorgarnitúra-típusok jelenlétében nyer *jelképes* kifejezést,⁷ vagy olyan tárgyi elemekben, mint a zongora, a kristálycsillár, a stukkós mennyezet; több más tárgyi és használati elemmel együtt ezek *szimbolizálják* azt, amit a "polgári lakás" eszménye jelent.⁸ Ha azt mondjuk, hogy a szimbólum *érzelme*kel telített, ez is érvényes lesz a lakás jelképes alkotóelemeinek esetében is, hiszen ezek éppen általában lehetnek értékek hordozói, mert érzelmek is fűződnek hozzájuk: ugyanahhoz a belmagassághoz vagy szobamérethez például a különböző értékrendszerű emberek számára a kellemes lakályosság vagy a tátongó üresség, a meghitt kis kuckó vagy az összenyomottság érzései társulhatnak.

A szimbólumot *sűrítettség*e, több rétegűsége teszi alkalmassá arra, hogy a világ megismerése során létrejött különböző üroket is kitöltsön. (Geertz hangsúlyozza például azt, hogy a szimbólumok szerepe megnő, *információhiányos* és *érzeshiányos* helyzetekben. Ez is természetes, hisz a szimbólumból, mint sűrített kódból információ is, érzelem is "leszívható". Geertz alapos elemzésekkel illusztrálja a szimbólumok értelmezésének *helyzetfüggőségét* és *társadalmi státusz-függőségét* is, amit viszont éppen az tesz lehetővé, hogy maga a szimbólum *nem* státusz és helyzetfüggő, hanem különböző jelentésrétegeiben -- tehát ugyanannak a szimbólumnak a különböző jelentésrétegeiben -- különböző helyzetek és státuszok rögzülnek).

A kulturális antropológia történetében az egyes iskolák azáltal kerültek szembe egymással, hogy a jelenségekből más és más érdekelte őket. Hol a jelenségek funkciója, hol okai; hol szerkezetük, hol jelentésük, stb. A szimbólumban ezek sem válnak külön: ha például egy politikai kampány szimbólumai között megfigyeljük, hogy a kampányfilmekben megnő a nők aránya, ez *szerkezeti* változás, de egyszersmind *jelentés*-változás is: eltolódásra utal a nők társadalmi-politikai szerepének értelmezésében; mindez elválaszthatatlan attól a *funkcionális* céltól, hogy a kampányfilmek nagyobb hangsúllyal célozzák meg a nőket, illetve azoktól az *okoktól*, amelyek következtében a nők az adott társadalomban növekvő mértékben a politika figyelmének előterébe kerültek. Az antropológiai szimbólum-elemzés tehát nem egy az antropológia iskolái -- funkcionalizmus, strukturalizmus, diffuzionizmus, stb. -- között, hanem egy olyan eszköz használata, amely a különböző iskolák céljainak egyaránt képes megfelelni.

Természetesen a szimbólum sem a Bölcsék Köve: bár természete folytán sokféle lehetőség egyesül benne, nem hisszük, hogy segítségével minden társadalmelemzési nehézség áthidalható. A továbbiakban inkább

---

bekövetkezett, hanem azt, ami mindig bekövetkezik" Ez minden szimbólum lényege is. A szimbólum ezen természetéből további sajátosságai is következnek. Ha például Evans-Pritchard azt hangsúlyozza, hogy az antropológus számára jelentősen megkönnyítheti a jelenségek megértését, ha *több* társadalomban vizsgáljuk ugyanazt, a szimbólum ebben is segítségünkre lehet, hiszen azáltal, hogy egyszerre tartalmazza az általános-típusos és konkrét-egyedi mozzanatait, potenciálisan tartalmazza a legkülönfélébb társadalmak működésének elemeit is. (A Coca Cola, mint életforma-szimbólum például leírható az amerikai társadalom világán belül maradvány is, s ha ez a szimbólum a Vasfüggöny idején a fejlettség, a Nyugat, a szabadság, a kapitalizmus, stb. jelképe lehetett Kelet-Európában, a Cargo-kultúrában pedig --lásd például: "Az istenek a fejükre estek" című filmet -- fétistárgy, az "istenek világának" jelképe, ezek az asszociációk, ezek az értelmezési lehetőségek eleve *benne voltak* már az eredeti szimbólumban. A szimbólum olyan jelenség, amelynek alakjában egyszerre "több társadalom" lép elénk.)

⁶Lásd: Kapitány Ágnes--Kapitány Gábor (2000): Beszélő házak, Kossuth, Bp.

⁷ Természetesen mindennek, aminek szimbolikus jelentése van, mindig van egy vagy több nem-szimbolikus, közvetlen használati jelentése is: a zongora nem csak polgári szimbólum (s egyszersmind a művészet, a zene, és több más dolog szimbóluma is); elsődleges jelentései nyilvánvalóan használatiak: zeneszerszám, dísz tárgy, a szoba terében jelentékeny súllyal elhelyezkedő bútor darab.

⁸Ugyanígy megvan a tárgyi és téri szimbolikája az "úri" vagy a "népi" lakásnak is; mindegyik esetben a lakás jól-körülrható, jelképes elemei hordozzák, szimbolizálják azt, amit az adott eszmény követői számára jelent.

annak -- az antropológiában először Sapir által megfogalmazott -- feladatnak teljesítéséhez szeretnénk közelebb kerülni, miszerint a kutatásnak arra kellene elsősorban választ adnia, hogy *hogyan* is szimbolizálnak a szimbólumok?

A szimbólumok működése (és a saját társadalom), avagy: a résztvevő megfigyeléstől az értelmezésig

A saját társadalom kutatója egy modern, komplex társadalomban egyfelől benne él az adott társadalom rendszerében, végigjárja iskoláit, átmegegy a szocializáció folyamatán, számos közösség, csoport tagjává, különböző rész-kultúrák képviselőjévé, kapcsolathálók láncszemévé válik, meghatározott státuszra, státuszokra tesz szert, anyanyelvi természetességgel használja az adott társadalom kategória-, és fogalomrendszerét, jelképeit, részt vesz rítusaiban és egyéb sztereotíp viselkedéseiben. Ugyanakkor nem csak résztvevő, hanem megfigyelő is, s ha sikerül a "marslakó" attitűdjét magára öltetnie, akkor mindarra, ami az ő létét is meghatározza, nem természet-adta "csak így lehet"-ként, hanem lehetséges alternatívák egyikeként tekint. Olyan sajátosságokként, amelyekről tudja, hogy egy más társadalomban teljesen egyenrangú, de egészen más megoldások helyettesíthetik őket, s ezért épp-így-létük nem evidencia, hanem megmagyarázandó és megmagyarázható különösség. Ezért megfigyelésüket ugyanúgy kell végeznie, mint egy idegen kultúrában tenné: ugyanolyan aprólékosan és pontosan rögzítve a megfigyelt jelenségek minden mozzanatát, ugyanúgy kifaggatva a cselekmények résztvevőit (önmagát is!) cselekvéseik értelmezéséről, ugyanúgy mozgósítva mögöttes (kultúratörténeti) ismereteit a jelenségek eredetének tisztázása során.

A szimbólumok ebben a folyamatban kulcsszerepet töltenek be. Amikor *használunk* egy szimbólumot, akkor az összeköt bennünket a közösségünkkel, a társadalmunk, kultúránk egészével, múlttal és jövővel, belesűrűsödnek információk és érzések, a lehetséges jelentések és asszociációk sokasága. Amikor *megfigyelés és elemzés* tárgyává tesszük ugyanezeket a szimbólumokat, akkor mintegy felboncoljuk őket: annyi elemüket választva külön, amennyit csak akarunk. Amikor például a nemzeti himnuszt énekeljük, vagy hallgatjuk, résztvevőként mozgósulhat bennünk mindaz, amit nemzeti identitásunk jelent, egymással összefonódó érzelmek, tudások, viszonyok komplexuma. Amikor elemezni kezdjük, szembeállítjuk más himnuszokkal, vagy más énekekkel, leírhatjuk más nemzetek himnuszaitól megkülönböztető jegyeit, ezeket értelmezhetjük a nemzeti történelem sajátos alakulásából, megállapíthatjuk a magyar költészet és zene alakulásának a himnuszban ható sajátosságait, analizálhatjuk a Himnusz által kiváltott érzelmek lélektani skáláját, regisztrálhatjuk a hatás különbségeit az elhangzás különböző körülményeinek függvényében, (vagyis feltérképezhetjük különböző "olvasatainak" variációit) és így tovább. Mindez persze a Himnusznál profánabb szimbólumokra is érvényes: mondjuk a mobiltelefon szimbolikája is ugyanígy elemezhető: megállapíthatjuk sajátosságait a telefonálás, sőt, általában a kommunikáció más formáival szemben (s ezeket a sajátosságokat elhelyezhetjük a kommunikáció történetében), feltérképezhetjük használóinak attitűdjeit, a használat körülményeinek sokaságát, (és az ebből adódó különbségeket), összegyűjthetjük a mobiltelefonhoz kötődő képzetek, érzelmek, indulatok típusait, stb. Az egyes szimbólumokban a társadalom viszonyainak sokasága sűrűsödve, minden egyes szimbólumot egy olyan ablaknak foghatunk fel, amely a társadalom-egész gömbhéján nyílik, s bár a gömb belseje a maga végtelen összetettségében *teljesen* sosem lesz leírható, minden egyes ablak (meghatározott nézőszögű) rálátást nyújt erre a végtelenségre, minden szimbólum rálátást nyújt a társadalom-egészre. Ugyanabból a szimbólumból az elemekre bontás, vagyis az elem-zés segítségével az adott kultúra egészére, egyes rétegeire, státusz-viszonyaira, helyzet-kínálatára, identitás-modelljeire, konfliktusaira és konfliktuskezelés-módjaira, tér-, idő-, társadalom- és történelemképre stb. vonatkozó információk sokasága nyerhető. Ezért mondhatjuk, hogy a szimbólum a társadalom-értelmezés alapegysége. Ami a résztvevő számára a társadalom-átélés eszköze, az a megfigyelő számára -- éppen e tulajdonsága miatt -- az értelmezés legfontosabb eszközévé válhat.

A szimbólum sajátosságai éppen azt teszik lehetővé, ami a matematikai alapú tudományok eszköztárát használók számára a legnagyobb nehézséget okozza a társadalom megismerésében. A társadalmi lét tele van olyan igazságokkal, amelyekre az $A=A$ és $A \text{ nem} = A$ egyidejű érvényessége a jellemző. (Ezért nem lehet sosem az $A=A$ alapján teljesen matematizálni). Objektívációkkal, amelyek *ugyanakkor* létrejöttük folyamatai is. Csoporttagokkal, akik szemben állnak csoportjukkal. "Megszüntette megőrzéssel" és a "mennyeiség minőségbe-átcsapásával". A szimbólumok viszont a nyelv és a szemlélet azon alapformái, amelyek éppen ebben az ellentmondásosságában, vagy ha úgy tetszik, dialektikájában ragadják meg a létet. (A szimbólumok, szemben a matematika jelrendszerével, olyan nyelvet képeznek, amelyben az $A=A$ és *ugyanakkor* $A \text{ nem} = A$ egyidejű állítása az alapegység). Az emberi nyelv első foka ilyen szimbólumok keletkezése. Jelzéseké, amelyek egyszerre fejeznek ki állapotokat, érzéseket, szándékokat, tapasztalatokat, történéseket és azok eredményét. A (különböző viszonylatokat is kifejező) nomenverbumok keletkezése megelőzi a jelzőkét, a nomenekét, és a verbumokét. A nyelv későbbi fokán jön csak létre az az analitikus, mondatépítő (és az $A=A$ -t alapállítássá emelő) jelleg, amely azután a formálógika (és a matematika) alapjává válik. Létrejön az is, hiszen az eszközkészítő ember szempontjából nélkülözhetetlen az eszközlétrehozás lépcsőfokai szerint felbontott oksági gondolkodás. Az is

szükségszerű, hogy az ember társadalmát is eszközöként alakítsa, így a társadalom mindenkor értelmezése során sem nélkülözhető a formálogikai-oksági, mondatnyelvi leírás használata, esetenként a matematikai összefüggések használata sem. A társadalom azonban lényegét tekintve nem tárgyi jellegű létező, hanem szerves rendszer, s mint ilyen, csak az ősbibb szimbolikus észlelés és kezelésmód számára megragadható a maga egészében, *a maga természete szerint*. A politikus, vagy a gazdasági szakember bizonyos szempontból, bizonyos célokat követve, tehát "megmunkáló" szándékkal közelít hozzá, s ebből a szempontból felértékelődnek a mérhető, egyértelműen leírható, s ezáltal változtatható folyamatok. Az antropológus számára azonban, aki a társadalmat, mint eleven kultúrát, mint "lényt" közelíti meg, a szimbólumok "ablakai" kínálják a legjobb megismerési lehetőséget. Amikor Lévi Strauss az érzések mozgósítására biztatja a kutatót, amikor Geertz a sűrű leírást szorgalmazza, voltaképpen arra buzdítanak, hogy *kiindulásunk* a minderre lehetőséget adó szimbólumok felől történjék, (ahonnan persze utunk aztán tovább vezethet az oksági-tudományos gondolkodás felé).

Azzal kezdtük e cikk gondolatmenetét, hogy a társadalomtudományok a spekulativitástól az empiria felé fordulva olyan megismerési módszereket kerestek, amelyek alkalmazása során lehetőleg a félreértelmezések is elkerülhetőek. A félreértelmezések alapja az esetek nagy részében az, hogy a jelenségekhez *egyetlen jelentést* társítanak, egyetlen magyarázatot keresnek, s amikor kiderül, hogy más jelentés, más magyarázat is lehetséges, nota bene a vizsgált kultúra képviselői egészen más jelentéseket és magyarázatokat használnak, mint a külső megfigyelők, akkor eluralkodik a megismerési szkepszis, a bizonytalanság, a módszertani kétely. A szimbólumról azonban eleve tudni lehet, hogy többjelentésű, hogy magyarázata természeténél fogva annyi van, ahány oldalról megközelítjük, így szubjektív és "objektív" olvasata nem válik külön: *minden* szubjektív olvasata bizonyos objektív érvénnyel fog bírni. Ugyanakkor a szimbólum lényege épp e többjelentésűség lévén a szimbólumfejtés mindig szegényessé, egyoldalúvá válik (s ilyenkor és éppen ettől önkényesnek is hathat), amikor *egyetlen eleme* alapján próbálják értelmezni.⁹

A "szimbólumfejtés" mindig több lépcsős folyamat. Az első lépés a szimbólum észrevétele; annak észlelése, hogy a világnak ezt vagy azt a jelenségét szimbolikus (is) lehet értelmezni. Ennek vagy annak a háznak kerítése van: ez nem szimbólum, ez egy tény. Észlelni lehet azonban, hogy ebben a tényben benne van a szimbolikus értelmezés lehetősége. A térvizonyok (lent-fent, kívül-belül, nyitott-zárt, stb.) *viszonyjellegük* folytán eleve emberi-társadalmi viszonyok szimbolizálásának lehetőségét is magukban hordják, s a kerítés-jelenség egyik észlelhető, konkrét eleme (az általa körülzárt térség - udvar, kert, park, stb. - elkerítése, védelme) ily módon szimbolikus olvasatok kiindulópontjává válhat. A szimbolikus jelleg észlelésével megindul a szimbólumfejtés, amelynek, mint az imént utaltunk rá, azonban tovább is kell lépnie -- a szimbólumban rejlő *többi* elem felé. A szimbólum világszerűsége által e példa esetében is sor kerülhet a mögötte álló társadalom, a mögötte álló létezésvilág viszonyainak feltárulására. A kerítés-szimbólumban kifejezést nyer a privát és nyilvános közti határképzés, a tulajdon, a biztonság értéke az adott társadalomban, az adott társadalmi csoportban vagy az adott egyén kultúrájában; kifejezést nyer a szabadság és a szabadság korlátozottsága, a külvilággal való kommunikáció vagy éppen az agresszió igénye, illetve ennek hiánya, a státusz, (a kerítés formájában, stílusában) az ízlés, az életérzés, a kulturális identitás típusa, és gyakran számos egyéni vonás is, egészen az olyan, az adott kultúrában eleven közös (olykor archetipikus) asszociációkig, mint mondjuk (a kerítés-védte kert esetében) az Édenkert szimbolikája. A szimbólumfejtő mindezeket a képzeteket észlelve a kerítés (szimbolikája) mögött, az értelmezési fázisban úgy veszi sorra a kerítés-szimbólika ezen mozzanatait, (melyek sora persze még tovább is folytatható), hogy azokat közben annak tekinti, amik: az adott társadalom, az adott kultúra fontos alkotórészeinek: a konkrét szimbólum ezáltal és ily módon a társadalom-egész fontos viszonyainak megjelenítőjeként, értelmezési kulcsaként lesz a világ megismerésének eszközévé.

A szimbólumok társadalom-elemzésre való felhasználása talán *éppen a saját társadalom kutatásában* a leghatékonyabb. Egy idegen kultúrában nem ismerjük a szimbólumokba sűrített tartalmak teljes spektrumát, s ez mind a szimbolikus jelleg észlelésében, mind pedig később az értelmezésben nagyon gátolhatja a kutatót. Ha azonban a kutató nem csak megfigyelő, hanem résztvevő is a társadalomban, akkor (persze a saját társadalom belső tagoltságából adódó korábban említett korlátok között) szükségképpen érzi a szimbólumokról, hogy szimbólumok, hiszen (legalábbis ezek egy részét) ő maga is használja, működteti (olykor létrehozta, máskor csak

---

⁹ Amikor például R. Barthes az autót katedrális-hoz hasonlítja, szimbólum-olvasata éppoly érvényes, mint bármely más szimbólum-olvasat. Az autó is tudatos formakonstrukció, az autó is hódolat, imádat tárgya, akár csak a katedrális; ez is, az is egy korszak domináns jelképének tekinthető: a két szimbolikának vannak érintkezési pontjai. Hogy Barthes szimbólum-olvasatát mégis egy kissé erőltetettnek, és bizonyos szempontból mégis csak némiképpen önkényesnek érezzük, ez azért van, mert (ezen a ponton) meg sem kísérli a szimbólumban rejlő teljes világot kibontani, márpedig ha ezt megtenné, az adott szimbólum számos olyan mozzanata is hangsúlyt kapna, amelyek ellentmondanak a katedrális-olvasatnak. (Az autó, mint sebesség-, száguldás-jelkép, férfiaság-jelkép, stb. és státusz-szimbolikája is más jellegű, --individuálisabb -- mint a katedrálisé). Az egyszálú olvasattal szemben a termékeny szimbólumértelmezés mindig a szimbólum által képviselt (a "szimbólum ablakán át feltáruló") teljes világot próbálja értelmezni, a szimbólum *világszerűségét* felhasználva jutva közelebb az őt létrehozó, mögötte álló világ-egész törvényeinek, összefüggéseinek megértéséhez.

észleli és "lefordítja"). A "marslakó" nézőpont ahhoz kell, hogy ez a mindennapi szimbólumhasználó tevékenység tudatosuljon, és a résztvevő megfigyelő tudatosan, elemzően reflektáljon is arra, amit életgyakorlatában ő maga is észlelései és értelmezései alapjaként mozgósít.

A szimbólumok elemzésének technikái, avagy hogyan olvassunk szimbólumot?

És itt érkezünk el ahhoz, amit a legfontosabbnak érzünk, annak leírásához, hogy amikor egy antropológus saját kultúrája szimbólumait "olvassa", ezt hogyan is teszi.

Részben az eddigiekre is visszautalva: a szimbolikus jelenséget egyszerre jellemzi:

- a) a *dolog azonossága önmagával*;
- b) a *dolog azonossága valami mással*;
- c) az *ellentétek egysége a dologban*;
- d) az *elmozdulás, a dolog változó, átalakuló természete*.

A szimbólumelemzés során az elemző a szimbólum természetének mindezen oldalait kihasználja: ezekre és éppen ezekre kell építenie.

a.) *Az önazonosság.* Pantha rhei. A világ minden pillanatban más és más, nincs két teljesen egyforma mozzanat, mégis, a tudatos létező, aki önmagát önmagával azonosnak tudja, egyszerűsít: kiemel egyes egymáshoz hasonló, illetve huzamosan fennálló elemeket, s az ezekben is jelenlévő változásokat, különbségeket elhanyagolja: a különböző időpillanatokban és különböző körülményektől módosítottan létező dolgokat önmagukkal azonosnak tekinti, nem a különbségeket, hanem ezt az azonosságot tekinti lényegesnek. Ez leegyszerűsítés, redukció, de olyan redukció, amely nélkül az alanyiség, a létező aktivitása lehetetlen. Azonosnak tekintjük tehát magunkat magunkkal, az általunk észlelt dolgokat önmagukkal: maga az, hogy dolgokról beszélünk, maga az, hogy az atomok táncát, a kozmosz káoszát úgy érzékeljük, mint különböző, különválasztott létezők létét és viszonyait, ennek a típusú leegyszerűsítésnek tekinthető. S ebből következik az első szimbólumok létrejötte: a nyelv, a fogalmak (és nota bene a matematika) létrejötte is.

A szimbólumok keletkezésében ez a leegyszerűsítő folyamat újra és újra végbemegy. A dolgok önmagukkal való (látszólagos) azonosságának észlelése szemléletünkben az *ismétlődés*.¹⁰ A szimbólumok (és általában az absztraktumok, a fogalmak) eleve feltételezik az ismétlődést: a fa fogalmának létrejötte azon alapszik, hogy egy sereg konkrét (szil, fenyő, alma, stb.) fában valami közös -- a "fa" -- ismétlődik, és a szemlélő a különbségek helyett erre az ismétlődő elemre, az azonosságra helyezi a hangsúlyt. Ha ismétlődőnek látunk valamit, ez egyúttal azt is jelenti, hogy egy fogalom lehetőségét is létrehozuk, (vagy új fogalomt, vagy egy már létező fogalom nyer megerősítést ezen a módon). A szimbólumok *ebből a szempontból* ugyanúgy viselkednek, mint más fogalmak: az önazonosság, az ismétlés észrevétele ezért a szimbólumelemzésnek is alaplépése.

b.) *A mással való azonosság.* A szimbólumra ugyanakkor, mint említettük, az $A=A$ törvényével egyidejűleg érvényes az $A \neq A$ törvénye is. Ez részint kompenzálja azt a leegyszerűsítést, csökkenti azt a valóságtorzító hatást, amit a szemléletben az önazonosság, az ismétlődés feltételezése okoz, másrészt az önmagával azonosnak tekintett dolgot összekapcsolja más létezőkkel¹¹. A szimbólum egyszerre metaforikus és metonimikus. Egyszerre emeli ki a jelzett dolog hasonlóságát valami mással (ez eltér az ismétlés gesztusától, hiszen nem azt mondja, hogy a két dolog azonos, hanem azt, hogy különbségük és hasonlóságuk egyszerre jellemzi őket. Ha a lebukó nap olyan, mint az országa széléről visszapillantó elűzött király¹², ezzel nem egy újabb

---

¹⁰ "Bármely gyakran ismétlődő cselekvés mintába szerveződik, amelyet azután erőmegtakarítással lehet felidézni, s amely eleve úgy érzékelődik végrehajtója számára, mint az a bizonyos minta. /.../ Tartós háttérrel is ad, melyben az emberi tevékenység a döntéskényszer minimumával folyhat, illetve energiát szabadít fel a bizonyos alkalmakkor szükséges döntésekhez. Más szavakkal a megszokottá vált tevékenység háttér felszabadítja az előteret a meggondolás és az újítás számára" . (Schütz-Luckmann: Id. mű. 332-333. old.)

¹¹ Ugyanúgy, ahogy magunkat is összekapcsoljuk más létezőkkel, magunkhoz hasonlóan embernek, férfinak vagy nőnek, magyarnak, stb. látva őket. A szubjektivitás persze ezekben az azonosításokban is jelen van, de ha az azonosításnak nem lenne objektív alapja is, a nyelv, az emberek összekötője nem működhetne. Éppen a nyelv, (a langue) léte az egyik legfőbb bizonyítéka annak, hogy a világ emberi leképezése nem csak szubjektív gesztusok összessége, hanem (legalábbis az emberek közösségére érvényesen) objektív, közös létalapokon nyugszik.

¹² Természetesen az irodalmi szimbólumhasználatnak megvannak a maga specifikus jellegzetességei, itt most azonban a szimbólum azon sajátosságairól beszélünk, amelyek minden szimbólumalkotásban és

fogalmat hozunk létre, amelyben a nap és a király fogalma egyesül, hanem azt jelezzük, hogy két ennyire különböző létező között is van kapcsolat: a lét titkai jobban, gazdagabban feltárulnak előttünk, ha a királyok sorsába a nap, a nap útjának észlelésébe a királyok életének sajátosságait is belevetítjük. Egy másik létszféra asszociációinak sokaságát mozgósítani valami megértésében azért nagyon fontos, mert a különböző létszférák a valóságban is a legkülönbözőbb szálakon kapcsolódnak egymáshoz, s a szimbólum metafora-oldala ha az összefüggések valóságos gazdagságát nem is képezi le, közelíti ennek a gazdagságnak érzékeléséhez szemléletünket). Ugyanakkor a szimbólum mindig metonimikus is: azt is jelzi, hogy a dolog valami része, s neki is részei vannak; a részek pedig egyszerre különbözőek is az egésztől, meg annak reprezentánsai is. A hangsúly ez esetben is azonosság és nem-azonosság igazságának egyidejűségén van.

A szimbólumelemzés másik alaplépése az ismétlések észlelése után tehát a jelenségek *metaforikus és metonimikus* jellegének megállapítása: Annak meghatározása, hogy egy jelenség milyen más jelenségekre emlékeztet, illetve a lét milyen tágabb és szűkebb metszeteivel mutat (nyilvánvaló nem-azonossága mellett) reprezentatív azonosságot.

c. *Az ellentétek egysége.* Lévi Strauss strukturalistaként -- Saussure és az orosz formalisták nyomán -- az elemzés alapjául az *oppozíció*t tette. A kerítés példáján láttuk, hogy korántsem alaptalanul, hiszen miként a kerítés esetében azonnal több opozíció is kínálkozott a jelenség értelmezésére (kívül-belül, fent-lent, nyitottság-zártság, stb.), a világ minden jelenségéhez hasonló ellentétek társíthatók. Ez eleve következik abból, hogy amikor egy jelenséget figyelmünk előterébe, fókuszba helyezünk, ezzel a teret és időt hozzá viszonyítjuk, s a középhelyzet minden koordinátán két végpont közötti helyzetet jelentvén, a jelenség a két végpont képviselte erővonalak eredőjeként is értelmezhető. A térbeli és időbeli koordinátákhoz hasonlóan a legkülönbözőbb absztrakt tulajdonságok is ábrázolhatók skála-jelleggel. Szinte bármely tulajdonság önmaga ellentétével dichotóm párt alkot, s így amikor egy jelenségről beszélünk, annak igen sok tulajdonsága valóban opozíciós jelleggel áll elénk. Abban az értelemben is, hogy egy, a dologra jellemző tulajdonság szembeállítja a vizsgált dolgot egy ellenkező tulajdonságú dologgal (egy tárgy, ami alapvetően a puhaság, lágyság jeleit mutatja, szembehelyezhető más, kemény, éles tárgyakkal); abban az értelemben is, hogy valamely tulajdonság jelenléte egyúttal egy (vagy több) másik tulajdonság hiányára is utal (a puhaság a keménység hiányát is sugallja); és abban az értelemben is, hogy az ellentét magában a dologban koncentrálódik (egyszerre kemény és lágy; közepesen kemény, stb.). A szimbólumok -- magukba sűrítvén a lehetséges opozíciókat -- így alkalmasak arra, hogy a különböző pólusok feszültségét (ami a valóságos világban az elektromos töltéstől a kétivarú fajok nemek közti viszonyáig számos formában mozgatója a létezésnek) a maga természete szerint (egymással egységet alkotó ellentétek formájában) ábrázolják.

d.) *Változás az állandóságban.* A szimbólum végül három módon is oldja annak a leegyszerűsítésnek torzításait, amit a dolog önmagával való azonosságban látása okoz. Egyrészt jelzi az azonos és a nem-azonos egyszerre-jelenlétét a metaforikus és metonimikus kapcsolatokban. Másrészt a jelenségeket opozícióban ábrázolva a dolog statikus leírását a pólusok ütközésének dinamikájával helyettesíti. A szimbólum e két említett tulajdonsága mellett a harmadik dialektizáló hatás, amit a szimbólum kiaknáz, az az időbeli változás: ha az ismétlődés feltételezésekor zárójelbe is kerül az, ami a dologban változik, a szimbólumban ez a zárójel mindig feloldásra is kerül, a szimbolikus jelenség, mint korábban szó volt erről, mindig magába sűríti létrejötté, alakulása *folyamatát* is: mindig egyszerre szól egy dologról és azokról a *mozgásokról*, amelyek meghatározzák.

Ha az eddigieket elfogadjuk a szimbólum meghatározó tulajdonságainak, ebből egyenesen következnek a szimbólumelemzés teendői.

a.) Az elemzőnek először is kitüntetett figyelmet kell fordítania a különböző ismétlődő jelenségekre. Azokra is, amikor *"ugyanaz" a dolog ismétlődik* feltűnő gyakorisággal az élet valamely területén. (Például, ha észre vesszük, hogy környezetünkben egyre több lakásban épül "amerikai konyha", ez ismétlődés, egy új szimbólum születését jelző ismétlődés, ami arra utal, hogy a lakáskultúrában valamely oknál fogva egyszer csak fontos lett ez a térkialakítási mód: s hogy mi ez az ok, vagy okok, azt éppen a szimbólum elemzésével, értelmezésével tárhatjuk fel.). Ez a fajta ismétlődés tehát egyazon dolog ismétlődése, mennyiségi halmozódása, gyakoriságának szembeötlő növekedése; valami (viszonylag tömegesen) jellemzővé válik, ami korábban nem volt az. De azokra az ismétlődésekre is figyelniünk kell, amelyek az élet *különböző* területein jelentkeznek. Például az "Ázsia-divat", vagy a középkor divatja a huszadik század végén éppúgy jellemző a lakáskultúrában, mint a gasztronómiában, a művészetek tárgyválasztásában éppúgy, mint a hitvilág alakulásában, a gyógyászatban éppúgy, mint a sportok vagy a gyerekjátékok világában: ezek az ismétlődések is szimbolikus mozgásokra utalnak, de ezek már nem egy-egy életterület, hanem a kor jellemzői. Először regisztráljuk tehát az ismétlődéseket, aztán -- annak függvényében, hogy az ismétlődés milyen széles körben érvényesül -- a továbbiakban meghatározható,

---

-értelmezésben közősek.

hogy egy-egy életterület, egy-egy csoport, egy-egy korszak, stb. szimbólumáról, szimbolikus jelenségéről van-e szó.

b.) Az elemző következő teendője a szimbolikusnak tekintett jelenség metaforikus és metonimikus kapcsolatainak feltárása. Említettük, hogy ha az azonosítás csak egyetlen tulajdonság egybeesésén alapul, akkor gyakran egyszerűen önkényesnek is tűnik. Amikor azonban például Hankiss Elemér a bevásárló-centrumok Éden-világáról ír, vagy amikor Lengyel László a politikai élet főszereplőit egy-egy állat tulajdonságaival ruházza föl, ezeket azért érzi az olvasók többsége valódi szimbólumoknak, (s elemzésüket szimbolikus jelenségek hiteles elemzésének), mert a hasonlóság valóban metaforikus és nem allegorikus. (Két, egymással a hasonlat által összekapcsolt, különböző *világ* azonossága és nem-azonossága jelenik meg a képekben, és nem pusztán egyetlen közös vonás). A metonimikus kapcsolatok egyrészt szintén az egyes jelenségek összefüggéseire (rész-egész viszonyaira) irányítják a figyelmet, másrészt a szimbólum igen gyakran egy-egy közösség összekötőjének is bizonyul azáltal, hogy (metonimikus kapcsolással) mintegy a közösség helyett áll. Nem csak a Hymnus-típusú, a közösség érzelmeit mozgósító szimbólumokra gondolunk, hanem minden olyan szimbolikus elemre, amely az adott közösség azonosulását vagy elutasítását (a "miénk" illetve az "idegen" érzését) képes kiváltani.¹³ A szimbólumok jelentős hányadát éppen az ilyen azonosulás--elutasítás jellemzi. (A könyvek például metonimikusan többek között egy életforma szimbólumai, s a hozzájuk való viszonyt nagymértékben az általuk jelképezett életformához való viszony határozza meg. Egyesek számára az értelmiségi lét, a kulturáltság jellegzetes tárgyai, s a könyvekkel borított falak e kulturáltság képzetét is kiváltják, -- ebből a szempontból nézve a könyvekkel teli lakás kellemes képzeteket, tetszést kelt. Az úgazdagok egy csoportja számára a könyvek nem a siker jelképei, ennél fogva nem is elegánsak; a könyvekkel teli lakás e nézőpontból a tudálékosság és az életidegenség poros szimbóluma, magukat a könyveket is haszontalan "porfogónak" tekintik, helyükbe más szimbólumok -- például bútorok, jólét-jelző tárgyak, tradíciójelzések, stb. -- lépnek.).

A szimbólumok, ha ilyen csoport-azonosulást és elhatárolódást kifejező jelképekké lesznek, gyakran *hívójelekként* is működnek: vannak ebből a szempontból is primérből-nyersebb és vannak kifinomultabb jelzések is, (de mindegyik esetben a szimbólum a csoportazonosság jelképe). A vallási hovatartozás (a szó szoros értelmében külsődlegesebb) szimbóluma, jelzése a nyakban viselt kereszt; de ugyanúgy szimbolizálja ezt a csoport-összetartozást például a kenyér megszegésekor a kenyérré rajzolt kereszt-jel is.

A csoportok, amelyeket a szimbólumok összekötnek sokszor csak virtuális csoportok: azonos ízlésű, szemléletű, mentalitású emberek összekötői. Olykor az is előfordul, hogy az elemző -- használt szimbólumaik alapján -- pontosabban látja egyes emberek összetartozását, mint ők maguk¹⁴. (Persze az egybevágó szimbólumok a szimbólumok használóit is közelítik egymáshoz, éppen ezek alapján lehetnek rokonszenvesek egymás számára, ezek alapján ismerik fel közös érdekeiket, ezek jelentik a "Dzsungel könyve"-beli "Egy vérből valók vagyunk, te meg én" varázsszavának használatát a modern társadalomban is). Minthogy a társadalmat számos szimbólum osztja meg, az emberek bizonyos szimbolikus megoszlások mentén szövetségest, szellemi-erkölcsi "rokont", mások mentén "idegent" vagy éppen ellenfelet láthatnak ugyanabban a másik emberben. A mindennapi ütközések és szövetségek túlnyomó része mindenesetre éppen ezek körül a szimbólumok körül bonyolódik.¹⁵

Mind az egyes csoportok, mind pedig külső szemlélőik létrehoznak ilyen csoport-szimbólumokat: a párt-, sportklub vagy éppen a titkos szabakóműves-jelképek például belső azonosság-jelek; a "libások" vagy az "úgazdagok" elnevezések olyan jelképek, amelyekkel egy külső csoport éppen az elkülönítést, az elutasított másságot igyekszik kifejezni. Az elemzőnek tehát érdemes arra is figyelmet fordítani, hogy az ilyen (metonimikus) csoportjelképek összegyűjtése után rendszerezze az identitás alakulásának belső és külső tényezőit: egy nemzet-imázs megfogalmazása során például érdemes feltárni egyfelől azt, hogy a nemzet tagjai mi mindent éreznek a nemzet jelképének (mely ételeket, dalokat, táncokat, növényeket, állatokat, híres embereket, tájakat, öltözeteket, tárgyakat, mentalitásokat, tulajdonságokat, stb.) másfelől pedig, hogy mit gondolnak, milyen képzeteket mozgósítanak ugyanerre a nemzetre gondolva *más* nemzetek képviselői.

---

¹³ Példák sokasága idézhető, gondoljuk, a lakberendezésben a nemzeti folklór jellegű vagy az egzotikus országokból származó tárgyak eltérő funkciójára, az öltözködés társadalmi rétegre utaló jeleire, a politikai plakátok azonosulást-elhatárolást kifejező sajátosságaira (mondjuk a "Tovaricsi, konyec" plakátban rejtlő asszociációkra), stb.

¹⁴ Például egymással fizikai kapcsolatba még nem került emberekről -- szimbólumaik alapján -- "megjósolhatja" kapcsolódásuk lehetőségét.

¹⁵ Ilyen szimbolikus "szövetségek" és szembenállások mutathatók ki például az egyes családokon belüli konfliktusokban is. A szimbólumok ilyen ütközései során hol a generációs összetartás és szembenállás tűnik döntőnek, hol a puritán és a fogyasztói értékrend ütközése; hol a politikai választások, hol az ízlés különbsége; hol a "polgár" kerül szembe az "értelmiséggel", hol a "közép" képviselője az "elitkultúrával". Mindez pontosan leírható abból, hogy az egyes konkrét szimbólumok, (amelyek körül a viták és egyéb konfliktusok kiéleződnek) elsősorban mit képviselnek metonimikusan: értékrendet, ízléstípust, társadalmi réteget, nemzedéket, nemi identitást, stb.?

Az ilyen viszonyítás mindenképpen létrejön: egy néhány utcányi lakóterületen is megfigyelhető, hogy egyrészt létrejön az adott lakókörzet "kistáj"-tudata, önazonossága (amit közös cselekvések, ünnepek, akciók erősítenek); másrészt ez a kis közösség is tagolódik (egy ilyen kis lakókörzetnek az országút által kettéválasztott két felét például lakói "Budának" és "Pestnek" nevezik, s minthogy az eredeti Buda és Pest viszonyában is hierarchia, presztízskülönbség szimbolizálódik, ez a szimbólum egyfajta alvág-felvág viszony kifejezését is szolgálhatja. (A szimbólumok egyébként gyakorta hierarchia-szimbólumok: még egy közös célért tevékenykedő csoporton belül is megfigyelhető, hogy a szerepmegosztás miképpen válik hierarchia-jelképpé; kik végzik azokat a munkákat, amelyekkel "aládolgoznak" a többiek kényelmének, s kik azok, akik az alacsonyabb presztízssű munkákból kivonják magukat).

A csoportazonosulás--csoportelutasítás szimbolikája során a mások által kialakított szimbólum (éppen mert szimbólum, vagyis több jelentésű, többretegű) mindig átfordítható a saját azonosságjelképek rendszerébe. (A rendszerváltás utáni első választáson például az SZDSZ a "madár"-emlékmát, mint szabadság-jelképet igyekezett a liberalizmus politikai képzetköréhez társítani. Elfogadva a "madár" jelképet, politikai ellenlábasaik ugyanezen szimbólum egy másik oldalát helyezték előtérbe, s a madarak alá azt írták plakátjukra: "Mi a földön járunk...")

A szimbólumokra épített csoportazonosulás egyfajta tematizáció, amellyel a csoport tagjai és szemlélői kijelölik a csoport határait. Ehhez lehet önkéntes kívülmaradással is viszonyulni, de ha egy csoport szimbolikusan is csoportként működik, akkor a kívül maradók, még ha eredetileg önként választották is a kívül maradást, gyakran kirekesztettnek érzik magukat. Éppen azért, mert a csoportot összekötő szimbólumokat nem tudják úgy (magukra is alkalmazva) működtetni, mint a csoporttagok. A metonimikus szimbólumnak az a fajtája tehát, amely valamely csoport összetartozását képes kifejezni, a társadalom leírására törekvő tudományokban meghatározó jelentőségű.

c.) A csoportazonosulás--csoportelutasítás kettősségében kifejeződő viszony azonban már a dichotómiák elemzéséhez vezet át. Az egyes csoportok is gyakran ellenfelükkel, "ösellenségükkel", kiegészítő párjukkal együtt, ahhoz viszonyítva jelennek meg a képzetekben. Ízlesek, értékek, értékrendek, világképek ütközését gyakran két pólus fekete-fehér-je dinamizálja: a saját érték, a saját ízlés alapján választott dolgok másik oldalán ott áll a velük ellentétesnek látott dolgok elutasítása; ami persze az ellentábor szemében éppen fordítva tükröződik, ott a mi ízlésünk, a mi értékeink a "rosszak".

A csoportok viszonyát jellemző bináris oppozíciók feltérképezésével a csoportok elemzése egy magasabb, "semleges" síkra terelhető, s ez már önmagában is nyereség a társadalom-elemző számára. De az oppozíció nem csak a társadalom szinkron tagolódásának elemzésében segít eligazodni: a történelmi előrehaladás maga is oppozíciókban történik: a szimbólumok síkján ez mindig "rég" és "új" különbségeinek felnagyításával, szimbolikus szembeállításukkal megy végbe. Az új önmagát (mintegy ellencsoportként), a korábbival szemben, annak értékeit elutasítva fogalmazza meg. A huszadik századi modernizmus például a tudományosság és a funkcionalitás értékeivel tagadta a századelő dekorativitását, s a nálunk a hatvanas években domináló irányzat például a lakásokból száműzte a díszes régi bútorokat, a házak külalakját a kubusos jelleg határozta meg, a "felesleges" szögleteket, tornyokat lefaragták, a "korszerűtlen" anyagokat betonnal, műanyaggal helyettesítették. A nyolcvanas évek viszont éppen a modernizmus tagadását hozta: a funkcionalizmus egyszerű tárgyai váltak korszerűtlenné, a beton és műanyag nem csak kiment a divatból, (a természetes anyagokkal: fával, kővel, vályoggal szemben), de mint egészségre ártalmas anyag, kifejezetten demonizálódott. A régi bútorok keresetté váltak, a puritán, geometrikus szobaberendezés helyett a barokkos tárgyúságot kezdett "szépnek" hatni, a kockaházakra tornyokat építettek...Ilyen oppozíció minden korban létrejön (a "telítődés" törvénye következtében előbb-utóbb minden valaha-volt elavulttá, túlságosan megszokottá, túlságosan tömegessé, s ezért valami ritkábbal, újjal helyettesítendővé válik): a szimbólum-elemző számára az érdekes az, hogy az új *mit opponál éppen*, mi az az érték, amivel szemben a maga újdonságát megfogalmazza?¹⁶

A régi és új közti szembenállás az adott kor igen sok oppozícióját magába öleli. A fogyasztói szemléletben felnőtt generáció is szükségképpen egy sereg dolgot feleslegesnek lát abból, ami szülei számára fontos volt, és fontosnak, amit azok feleslegesnek ítélnék. A mobiltelefon e generáció számára nélkülözhetetlen; a bevásárlóközpontok, (amelyekben a korábbi generációk tagjai gyakran elvesztettnek érzik magukat) otthonos, érdekes, élvezetes, felfedezésekkel teli életterek a szemükben; a takarékoság, a régi holmik megőrzése ostoba kicsinyesség, az apró hazugságok, ügyeskedések az életképesség velejárói, stb. A szimbólumelemző számára

---

¹⁶ Az ilyen változásokat nemigen lehet megjósolni. Nem nagyon lehetett előre látni például, hogy a huszadik század végén éppen a csokornyakkendő fog feléledni Magyarországon, bár természetesen a szimbólumelemzés ez esetben is segít az értelmezésben, s a váltást igen logikusnak, a régi--új oppozíció szerves kifejeződésének mutatja. A telítődés a régét unalmassá, s ezzel elavulttá tette, a megújulás pedig sokszor nyúl vissza az előzőhöz, (a "nagyapák" világához); a csokornyakkendő ráadásul éppen annak a polgári-úri világnak a jelképeként szorított ki annak idején a divatból, amelynek az ezredvég a reneszánszát hozta. Akik hordani kezdték, jelentős arányban éppen azért kezdték hordani, hogy ezzel a polgári-úri világgal való azonosulásukat érzékeltessék. A példa persze arra is utal, hogy az elemzőnek a szimbólumok értelmezéséhez ismerni kell azt a kultúrtörténelmi háttérrel, amelyből az egyes szimbólumokhoz fűződő asszociációk származnak.

pedig éppen azok a jelenségek (tárgyak, használati módok, fogalmak) lesznek fontosak, beszédesek, a nemzedékről, a korszakról, a társadalomról leginkább vallók, amelyekben a mentalitásváltás, a régi és új különbségei leginkább kifejeződnek. (A bevásárló-centrumok, a mobiltelefon, a tárgycserék, az ügyeskedési technikák -- s a sor még hosszan folytatható: a számítógépek, a bankkártyák, a nyaralási szokások, a szórakozásformák, a testápolás-, és építés, a családfelfogás, a férfi-női szerepek alakulása, stb.)

Visszatérünk még a szimbolikus oppozíciók szerepére a különböző korszakok sajátosságainak feltárásában, de az oppozíciók ennél is általánosabb érvényű elemzési eszközök. Az ütköztetett szélsőségek dinamikája a mindig mozgásban lévő világ természetének leképezéséhez, (és az azonosság és nem-azonosság egyidejű jelenlétének érzékeltetéséhez) is nélkülözhetetlen; s minthogy "jó és rossz" tudása, a dolgok etikai-morális vetülete is mindig bináris oppozíciók mentén mozog, az oppozíciós szemlélet a normaképzés és -továbbadás szempontjából is meghatározó.

Lévi Straussnál és általában a strukturalista elemzésben azért tűnik néha eltúlzottnak (az egyébként nehezen túlbecsülhető jelentőségű) bináris oppozíciók felhasználása, mert a dichotóm jelleg csak egy a szimbolikus jelenségek meghatározó tulajdonságai közül. Ha *mindent* ellentétpárokba próbálunk redukálni, ezzel éppolyan egyoldalúságba eshetünk, mint amikor a metaforikus-metonymikus összefüggéseknek csak egyik olvasatát helyezzük előtérbe.

d) A régi és új szembenállását kifejező oppozíciók feltárása során számos olyan változás kerülhet az elemző figyelmének előterébe, amelyek maguk is kiindulópontjai lehetnek a szimbólumértelmezésnek. A jelentésváltozások, a funkcióváltozások -- nemcsak a szembenállások, hanem az egyszerű módosulások is -- jelzésértékűek lehetnek: belőlük egész társadalmi folyamatok kiolvashatók.

Ha például (mondjuk a választási reklámfilmek elemzése során) feltűnik, hogy a politikusok között egyre több férfi festeti a haját, (vagyis nem egyedi a jelenség), akkor először is meg kell állapítani, hogy speciálisan a politikai szférában jelentkezik-e ez a tendencia (abban az esetben ugyanis valamilyen sajátos, a politikai életben jellemző elvárás gyaníthatnánk mögötte). Kiderülvén azonban, hogy a jelenség terjed üzletemberek, színészek és egyéb közszereplők körében is, a hajfestést olyan társadalmi szemléletváltozások jelének tekinthetjük, amelyek egyrészt a fiatalság, a vitalitás felértékelődéséről (a gerontokrácia visszaszorulásáról) tanúskodnak; másrészt utalnak az ezredvégi társadalom azon (több más jelenségben¹⁷ is megnyilvánuló) jellegzetességére is, hogy a saját test alakítása a korábbiaknál jóval természetesebb, elfogadottabb és kívánatosabb lehetőség; harmadrészt ebben a tekintetben (is) megfigyelhető a nemek közötti határvonalak gyöngülése. Ugyanígy megfigyelhetjük egyébként mondjuk a választási filmekben szereplő nők szerepkörének változásait. A korábbi politikusnő-típus mellett megjelent például az üzletasszony-típus, vagy a konzervatív oldalon a családanya-politikus típusa. Mivel a politikai kampány mindig a társadalom vélt értékeire próbál építeni, a megjelenő új típusok egyben a nemi szerepek módosulására is utalnak (az további elemzés feladata, hogy ilyenkor milyen arányban változik a valóságos társadalmi erőter, s mekkora az aránya a változtatási *szándéknak*, hiszen a politikai megnyilvánulások nemcsak tükrözik a közszemléletet, hanem befolyásolni is igyekeznek¹⁸).

A szimbólum ugyanis nemcsak tükrözési, hanem cselekvési forma is: alakulása *reagál is* annak a társadalmi erőternek változására, amelynek közegében létrejön, meg *vissza is lehet vele hatni* erre a társadalmi erőterre. Ha például annak a jelenségnek a szimbolikus jelentését vesszük, miszerint a kilencvenes években feltűnően gyakoribbá vált a telefonszámok titkosítása, ez egyrészt többféle értelemben is reakció a társadalmi változásokra. (1. Korábban a titkos telefon a "nagyon fontos" emberek státuszát jelezte; a kilencvenes években viszont jóval szélesebb körben lett igény, hogy az ember önmagát "fontos emberként" definiálja -- ez mindenképpen szerepet játszik a titkosítási divatban. 2. A közbiztonság nagyságrenddel romlott: a telefon titkosítása a betörés-megelőzési intézkedések sorába is illeszkedik -- így nehezebb telefonon meggyőződni arról, hogy a lakók otthon vannak-e vagy sem. 3. A kilencvenes években megnőtt a zárt privátlét fontossága is: a telefon titkosítása az intimszféra védelmét is szolgálja.). Másrészt az, hogy a "titkosság" ily mértékben terjed, átértelmezi eredeti jelentését: a titokzatos fensőbb lét jelképéből mindinkább sokkal általánosabb jelképpé, s -- a három említett tendenciát összeolvasztva --elsődlegesen a privátlét felértékelődésének jelképévé válik.

Vagy hogy egy bizonyos szempontból ellentétes tendenciára utaljunk: a társadalmi erőter változására adott reakció a társasházi-bérházi erkélyek és a családi házak előtti előkertek használatmódjának átalakulása. Míg az államszocializmus évtizedeiben mindkét térelemre a funkcióvesztés volt a jellemző, s mind a házak előtti járdák

---

¹⁷ Itt a fitness és body building divatjára, a szaporodó plasztikai műtétekre és átoperálásokra, a tetoválás átértékelődésére és sok más jelenségre is gondolhatunk.

¹⁸ Másfelől persze az is a kor, a társadalom jellemzője, hogy milyen politikai szándékok jelennek meg benne. Az elemzésnek mindenesetre pontosan meg kell állapítania egy-egy jelenség érvényességi határait: mely körben érvényes, mely kör alkalmazza, mely körben hat; s ezután lehet levonni a következtetéseket: az adott szimbolikus jelenség pusztán egy politikai törekvés, irányzat kifejeződése, egy társadalmi csoport szemléletének tükröződése vagy az egész társadalom elmozdulását jelző mozzanat-e?

elhanyagolása, mind az erkélyek lomraktárrá válása azt jelezte¹⁹, hogy a házak (lakói) kifelé nem kívánnak kommunikálni: a nyilvánosság az egyes emberek és családok számára veszélyes, nem-kívánatos vagy legalábbis idegen; a köztér senkiföldje, a lakásoknak befelé kell fordulniuk, kifelé mintegy a "hátukat mutatva"; addig a kilencvenes években az említett térelemek revitalizálódása a civil szféra (és ezzel együtt járóan a környezettel való kommunikáció igényének) éledezésére enged következtetni. Ha viszont az egyes házak erkélyein emberek jelennek meg, az előkertek a mögöttük zajló életforma virágos kirakatává válnak, ez megváltoztatja a városok összképét, hangulatát, vagyis visszahat a társadalmi erőterre is.

Mindeközben, mint említettük, a szimbólumnak magának is módosul a tartalma. (A hozzá kapcsolódó képzetek olykor akár még ellentétükbe is átfordulhatnak). A mobiltelefonhoz például megjelenése után nagyon hamarosan negatív asszociációk társultak: a "bunkofon" elnevezés is arra utalt, hogy a jelenséget a köztélet jelentős mértékben a kulturálatlan "újgazdag" és -menedzser-stílus jelképének tartotta. (Persze már annak is előzménye volt, hogy ez a réteg a saját jelképévé avatta a "maroktelevont", amelyhez megjelenésekor a gyors, dinamikus ügyintézés képzetű, és -- kezdeti ritkasága-drágasága folytán -- a hatalom asszociációi kapcsolódtak, s tették a dinamikus vállalkozó réteg szemében /is/ státusszimbólummá). A szimbólum tartalma azonban megváltozott. Egyrészt a használat terjedésével már a korábbi mértékben sem vált egyértelmű a kapcsolat egy jól körülírható társadalmi csoport és ezen eszköz között, másrészt a terjesztés reklám-kíséréte is segítette az áthangolásban. Attól, hogy a mobiltelefon legfőbb reklámozott epithetonja a "kapcsolat" lett, (s attól, hogy ezt a szimbolikus mozzanatot a használat gyakorlata is megerősítette) a mobiltelefon képzetköre megváltozott. Ugyanazok, akik a korábbi fázisban idegenkedésüket nyilvánították, a kognitív disszonancia és mentegetőzés rövid átmenete után a kapcsolattartás természetes eszközeként kezdtek tekinteni a mobiltelefonra. Jól jelzi az átértelmeződés jellegét, hogy az egyik fontos hivatkozási alap a mobiltelefon használata mellett a gyerekekkel való kapcsolattartás biztosítása lett, vagyis míg korábban a folytonos "mobilozás" az érzelmetlenség jelképe volt²⁰, most éppen a családi gondoskodás biztosításához kapcsoltnak nyer legitimitást. A szimbólum értelmezése tehát mindig arra a társadalmi közege vetítve történik, amelyben a szimbólum működik: (a mobiltelefon így az érzelmetlenség jelképe egy olyan környezetben, ahol például a legelemibb családi kapcsolatokra sem jut idő a menedzser-jellegű munkahajtsza mellett, de a kapcsolat jelképe lehet ott, ahol elsősorban a bensőséges, szoros kapcsolattartás eszközeként használják)²¹.

A szimbólumok egymásra is hatnak. A reklámokban, szappanoperákban megjelenő jólét-, és harmónia-jelképek egyrészt meghatározó hatást gyakorolnak az emberek életformájára, bekerülnek a háztartásokba; ugyanakkor -- éppen hatékonyságuk, sikerük folytán -- más szimbólumokat is befolyásolnak. Kimutatható például, hogy miképpen jelennek meg politikai kampányfilmekben is a sikeres reklámok egyes kliséi, képi-tárgyi és egyéb elemei. A szimbólumelemző ilyenkor egyszerre állapíthatja meg az adott szimbolikus elemek gazdasági vagy politikai jelentését, (ez a használat szférájától függően különböző lehet) és a szférák közti egymásra hatást, például ebben az esetben azt, hogy a gazdasági befolyásolás manipulációs technikái hogyan mennek át a politikába, hogyan alakul egyre újabb *marketing*-eszközöket a politika.²²

A szimbólumok egymásra hatásának másik formája, amikor az egy irányba ható szimbólumok mintegy "paradigmává" állnak össze. Amikor például a lakásokban megfigyelhető értékrendszer-jeleket vizsgáljuk, az értékrendszerek különbségei olyan -- igencsak különféle -- szimbolikus lakás-elemekben is kimutathatók, mint a tisztaszoba megléte--nem léte, a fényképhasználat módja, az ablak mérete, az ágynemű vagy az edények elhelyezése, a vendégek fogadásának körülményei, a testápolásra szánt helyiségek jellege, státusza, stb. Hasonlóképpen egy politikai választási klipnek is igen különböző szimbolikus elemei (zene, nyelvezet, férfi-női

---

¹⁹ Mint korábban a kerítés példáján jeleztük, a társadalmi térben az egyes jelenségeknek eleve, helyzetükből adódóan is létrejön szimbolikus jelentésük: a kerítéshez hasonlóan történetesen itt is éppen a kint és bent viszonyában rejlő jelentéstartalmakra épülve.

²⁰ Lásd ennek alapszimbólumként való szerepeltetését például a Hook című Spielberg-filmben, de sok más korabeli filmben is.

²¹ Hogy egy másik, a szimbólum tartalmának változását érzékeltető példára utaljunk: Hankiss Elemér (1998) "Az emberi kaland" című könyvében (Helikon, Bp.) a bevásárló-centrumok szimbolikájának leírása közben azokat a dzsungelhez hasonlítja. Ugyanakkor megállapítja, hogy "itt a dzsungel már nem az idegen világ félelmetes erdeje s bozótja, hanem egy ligetté szelídített vadon, az örömök kertje". (Id. mű 87. old.) A szimbólumot tehát változásában ragadja meg, ráadásul itt egy olyan változást rögzít az elemző, amelynek esetében jelölő és jelölt együtt változnak: a faluról frissen városra került ember szemében a városi kavargás, a piac zsvijaja inkább a dzsungel korábbi, félelmetes asszociációit idézte; a fogyasztói világ élvezet-centrikus embere szemében viszont nemcsak a kereskedelmi központok "dzsungele" szelídült meg, de az egész (meghódított, illetve meghódítottak vélt) természeti világ is "az örömök kertjének" vonásait viseli.

²² A két szféra között más esetekben -- lásd például a két világháború közötti fasiszta propaganda tömegbefolyásoló technikáinak átvételét a következő korszak reklámjaiba -- fordított irányban megy végbe a hatás.

szerepek, háttér) hordozhatják az adott politikai párt konzervativizmusát, liberalizmusát, vagy radikalizmusát. Ha a nemzeti identitás-felfogásban paradigmaticusan szemben áll egymással egy urbanisztikusabb-modernistább és egy rurálisabb-konzervatívabb szemlélet, akkor az éppen úgy meg fog mutatkozni akkor, amikor a magyarságra jellemző állapot, virágot, vagy haszonnövényt²³ kell kiválasztani a lehetséges magyarság szimbólumok közül, mint amikor a jellemző ipari-mezőgazdaság termékekről, vagy éppen a nemzeti büszkeség mértékéről kell nyilatkozni. Az egyes szimbolikus elemek ilyen összefüggő (és más paradigmákkal szembeállítható) paradigmává alakulását előre nem lehet megjósolni, amikor egy szimbólum kialakul, nem lehet előre tudni, hogy miképpen fog együttmozogni más szimbólumokkal. Amikor azonban már kialakult az, hogy egy-egy értékrendszer, egy-egy kor-világkép, vagy egy-egy ideológiai irányzat miképpen tart össze különböző szimbólumokat, (s helyezi azokat paradigma-szerűen szembe más értékrendek, világképek, ideológiák szimbólumaival), akkor az egyes szimbólumok egyúttal annak az értékrendnek, világképnek, ideológiának a jelképeivé is válnak, amely összerendezi őket.

*

A szimbólumfejtés az esetek jelentős részében azon alapszik, hogy az egyes jelenségeket *az őket létrehozó* állapotok és mozgások kifejeződésének tekintjük. A státusz-szimbolika például állapot-tükrözés: az adott hatalmi megoszlás (mint adott *helyzet, állapot*) következtében eltér egymástól a hierarchia különböző pontjain helyet foglaló csoportok tárgyi környezete, cselekvésrepertoárja, stb. ennek köszönhetően viszont az egyes csoportra-jellemző tárgyak és cselekvések az adott csoport jelképévé, a társadalomban domináló csoportok tárgyai és cselekvései pedig ezen kívül még általános státusz-szimbólummá is lesznek²⁴. A státusz-szimbólumok felülről lefelé hatnak. Ellenkező irányban, de hasonlóan hierarchizáló eredménnyel működnek az *ambíciók* jelképei, (ezek azok közé a szimbólumok közé tartoznak, amelyekben társadalmi törekvések, *mozgások* tükröződnek). Ezekben az esetekben úgy jön létre a szimbolikus jelleg, hogy az egyes ambíciók egy-egy irányban összpontosulnak, s ettől az az irány érték-hordozó jelképpé is válik. A kilencvenes években például a továbbtanulási ambíciókban eltolódás következett be a bölcsészpályák felől a jogi és közgazdasági pályák, (a vállalati közgazdaság felől a monetáris közgazdaság) felé, a "testgyógyász" orvostudományhoz képest felértékelődött a "lélekgyógyász" pszichológia, a gépipari tervezéssel szemben az elektronika, a számítástechnika, stb. Az említett pályák ilyenkor azt a jelentéstartalmat is magukba szívják, hogy ők a "kor" meghatározó ágazatai, s az elemző sorra véve az egyes pályák sajátosságait, attribútumait, azokból (mint szimbólumokból) a "kor" jellegének meghatározásához juthat közelebb. Persze az ambíciók elemzése nem csak egy korszak megértéséhez segíthet hozzá. Amikor például azt regisztráljuk, hogy megnőtt a gyermekeiknek egyházi gimnáziumot választó szülők aránya, ebben a kor sajátosságai közül az egyházak szerepének és tekintélyének növekedése is kifejeződik. De az érdekesebb eredmények a további elemzéstől várhatók: ebben a trendben több, különféle ambíció is kifejeződik, s nem mindegy, hogy ezek közül melyiket milyen mértékben tekinthetjük a szimbolikus változás lényegének. Hiszen itt szó lehet a vallásosság növekedéséről, értékrendszer-váltásról, a tekintélyelvű nevelés felértékelődéséről, a tradíciók szerepének előtérbe kerüléséről, általános válság-, és hiányérzetről, (amelynek hatására *bármilyen* megoldásnak kínálkozhat, aminek határozott karaktere van), az egyházi iskolák teljesítmény-versenybeli sikerességéről, (s ez esetben a teljesítményelv uralmáról) stb. A szimbólumelemzésnek tehát a szimbólum általános jelentésének meghatározásán kívül mindig ki kell terjednie *a szimbólumot alkotó részmozzanatok* viszonyainak, arányának megállapítására is: a szimbólum értelmezése e nélkül mindig tökéletlen marad.

A státusz-szimbolika és az ambíció-kifejeződés sokszor egybeeshet, de ez esetben is látni kell, hogy miképpen vesz részt a szimbólum létrejöttében az egyik, s miképpen a másik. Az autók hierarchiája például jellegzetes státusz-szimbólum kifejezés: a Trabant, a Szamara, a Ford és a Chevrolet jól elhelyezhetők egy négyfokú skálán, amelynek minden tagja egy társadalmi státusz-fokozathoz rendelhető. Ugyanakkor az autó választása nem csak állapot-kifejezés, hanem ambíció-jelkép is lehet. A "keleti" autókkal és a használt autókkal szemben csak a "nyugati" márkák és az új kocsik alkalmasak a dinamikus vállalkozó-képesség és az ehhez kapcsolódó tőkeerő érzékeltetésére, és ezen autófajták választásában sokszor egyszerűen az az *ambíció* fejeződik ki, hogy az illető életét ez a dinamikus vállalkozó-képesség jellemezze.

---

²³ Az állatok közül az egyik csoport a lovat, a fecskét, a pacsirtát, a másik a szarvasmarhát, a pulit, a kuvaszt és a komondort (értelmezésünk szerint: egyfelől szabadon száguldó-repülő illetve másfelől a letelepedéshez köthető, területörző állatokat); a virágok közül a rurálisabb csoport a kerti virágokat (rózsa, szekfű, tulipán) az urbanizáltabb csoport a mezei virágokat (pipacs, búzavirág, napraforgó); a haszonnövények közül az első a nagytáblás élelem-növényeket (búza, kukorica), a második az izesítő, és boltban közvetlenül árusított fűszernövényeket (paprika, hagyma) választja. (Lásd: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1999): *Magyarság szimbólumok*, Bp. Európai Folklór Központ)

²⁴ De a többi csoport jelképei is hasonló státusz-szimbólumok lehetnek a hierarchiában alattuk levők számára.

Többször szóba került már, hogy a szimbólumok természetükből adódóan *többjelentésűek, több síkon értelmezhetőek*. Többjelentésű voltuk következtében képesek különböző korszakok kifejezésére; ennek köszönhető az is, hogy minden egyes ember, minden csoport más olvasatot adhat nekik, de az is, hogy ugyanaz a szimbólum mást jelenthet a mindenkiben benne lévő különböző identitások: egy-egy szubkultúra, a nemzeti kultúra vagy az emberiség kultúrája szempontjából is. (A szarvas például egy vadásztársaság számára rendszeres zsákmány; a magyar őstörténet nézőpontjából totemállat, összeméri jelentését pedig az állatvilág többi tagjától megkülönböztető vonásai -- méltóságteljes teste és tartása, impozáns fejdísz, kecses iramodása, a bikák "énekkel" kísért párviadala -- stb. adják. Minthogy valaki, aki történetesen vadász, az egyúttal magyar is lehet, az emberiségnek pedig mindenképpen tagja, így e különböző jelentések -- amelyekhez persze az ő egyéni élettörténetének, egyéni asszociációinak, egyéni "mitológiájának" elemei is hozzájárulnak -- együtt fogják meghatározni a "szarvas" szimbolikus szerepét az ő képzetvilágában.) Az elemzőnek mindenesetre nyitottnak kell lennie mindegyik jelentés felismerésére.

Ugyanaz a szimbólum, többjelentésű természete révén igen sokféleképpen használható. A gyerek (az emberiség nézőpontjából) a kezdet, a jövő, az ártatlanság, a védtelenség, a vidámság, stb. szimbóluma. Annak függvényében, hogy melyik elemet akarja kiemelni valaki, a szimbólum más-más képzethordozó elemeire fókuszál. A "gyermeki ártatlanság" képzetét olyan gyerekcsoportok emelik ki, (lásd például az MDF-nek az 1990-es választásokon alkalmazott plakátjait), amelyeken az emberek nagy része szemében az átszellemült, "angyali" külsőt jellemző vonások dominálnak. Az anyja karjában tartott gyermek Madonna-képzete is hordozza a vallásra utaló, a vallásos érzelmeket mozgósító jeleket, és erősen sugallja a család szentségét, a bensőséges érzelmek fontosságát. A szülei körében vidáman játszó gyerek képe mindenképpen a család értékvoltát sugározza. A stúdióban a felnőttek között rohangáló gyerekek (Fidesz-klip az 1990-es választáson) a tekintélyelv megkérdőjelezése mellett behozza az "alanyi jogon járó szabadságok" képzetét is (ugyanis a gyerek mindenki ősformája, magja lévén ennek összekapcsolása a politikával a fenti asszociációt is mozgósítja).²⁵

A szimbólum többjelentésű természetéből következik az is, hogy az elemzés során különös fontosságot kell tulajdonítani a *kontextus* szerepének. A különböző jelentésrétegek mindig az adott kontextusból is adódóan kapnak hangsúlyt, kerülnek előtérbe. A televízióknak például kvázi-szagrális tárgy jellege domborodott ki, amikor (elterjedésének kezdetén) a "szentsarok"-ba helyezték, és/vagy olyan díszítéssel vették körül, mint a valóságosan szagrális tárgyakat. A kontextus itt megfelelt annak a szerepnek, amit (a sokáig monopolhelyzetű) központi televízió, mint abszolút tekintélyforrás, és a televíziós technika, mint az információközlés csúcstechnológiájának jelképe betöltött. A *társadalmi kontextus változása* (a társadalom decentralizációja, a televíziózás pluralizálódása, más információs technikák előtérbe kerülése) következtében átértékelődött a televízió szimbolikus szerepe, és ez (a több készülék beszerzését is lehetővé tevő jövedelem-, és áralakulásoknak is köszönhetően) a lakáson belül is változásokat hozott a televízió elhelyezésének szokásaiban. A tévékészülék megjelent a konyhában, a garázsban, a gyerekszobában, s még a fürdőszobában is. A különböző helyiségekhez kötődő képzetek mindegyik esetben kapcsolatba léptek a televízió fogalmával, s ez, vagyis a *tárgyi kontextus*²⁶ megváltozása maga is változtatott a tévé szimbolikáján. Presztízsértéke, súlya csökkent, ugyanakkor megnőtt "beszédpartner-pótló", magányoldó szerepe, megnövekedett azon alkalmak száma, amelyekhez legalább a háttér-televíziózás formájában hozzákapcsolódik a televízió, és egyáltalán: mélyebbre hatolt az egyén intimszférájába. (A szerepváltozást a televíziókban számos olyan stílusváltozás és műsorszerkezet-változás is követte, amelyek a televízió nyújtotta lehetőségeknek éppen ezt az oldalát helyezték előtérbe). A "televízió nélküli otthonokat!" mozgalmanak beindulása megint új oldalát emeli ki a televízióknak²⁷: "a világra nyitott ablak" asszociációkat háttérbe szorítva a televíziót száműző családokban a "silány, megrontó információözon", a manipuláció, az egészségkárosító hatás képzetei erősödtek fel a tévé szimbolikájában.²⁸

---

²⁵ A szimbólum többjelentésű természetét nagyon tudatosan használják fel a reklámok (is). Hankiss idézett könyvében (Hankiss, 1998) a parfüm példáján mutatja be, hogy fiatalság, virágzás, erő, stb. képzetek hogyan sűrűsödnek be (helyesebben: a reklámkészítők által hogyan sűrítettnek be) ebbe az egyetlen szimbólumba, hogy kire-kire az hathasson belőle, ami az ő számára vonzerőt, értéket jelent.

²⁶ A környezet mindig rásugárzik a dolgok jelentésére. (Montázshatás). Hogy megint más területről hozzunk példát: egy politikai választási klipben egészen más hatást kelt, ha a programot elmondó politikust a stúdió személytelen, zárt, talán intim, de az élettől elhatárolt közegében, mintha a szabadban látjuk -- s ha a szabadban, ott is igen eltérő hatásokat hordozhat, hogy mit látunk a háttérben, hogyan kapcsolódik a bemutatott személy a körülötte zajló élethez, stb.

²⁷ A három bemutatott kontextus itt nagyjából három történeti fázisnak felel meg, de ezek a különbségek egyidejű, (különböző csoportokra, családokra, egyénekre jellemző) jelenségekként is bemutatathatók.

²⁸ Hasonló példa a kontextus-függőség érzékeltetésére a népművészeti tárgyak jelenléte modern lakásokban. Mást jelent, szimbolikus tartalmának más oldalát fordítja felénk a "népi tárgy", ha a konyhában, ha a folyosón, pincében, mást, ha a nappaliban, esetleg a hálóban, s megint mást, ha az egész lakásban találkozunk ilyen tárgyakkal. Ha *csak* a konyhában, a pincében, a folyosón találkozunk ilyen tárgyakkal, ez az adott helyiségek

Az elemző a fentiek figyelembevételével így egyszerre regisztrálhatja azt, hogy a különböző összefüggések miképpen módosítják, milyen új jelentésekkel gazdagítják a szimbólumot, és azt, hogy a különböző változatok megjelenése, és maga a szimbólumok tartalmában bekövetkező változás miképpen hat a kor alakulására, miképpen válik a változások kifejezőjévé, s ekképpen korszak-szimbólummá is.

Bármi lehet szimbólum, bármi lehet elemzésünk tárgya. A lényeg csak az, hogy a szimbólumot értelmezve a társadalomtudósra leső legfőbb csapdát, a cikk első részében emlegetett veszélyt, a félreértelmezés veszélyét elkerüljük. Ebben segíthet az elemekre bontás, a szimbolikus jelenség *különböző összetevőinek sorra vétele*, és az, hogy a jelenséget *alakulásában, mozgásában, változásában* vizsgáljuk (hiszen a változás a szimbolikus jelenségnek mindig szintén meghatározó alapeleme). Az elemekre bontás abból a szempontból is fontos, hogy a szimbólum használatának *rétegzettségét* is pontosan láthassuk: a szimbólum használata összeköt egy közösséget, de azt is mindig látni kell, hogy a közösség -- legyen az kicsiny vagy nagyon tág -- mindig belsőleg is rétegzett, és különböző csoportjai és egyénei különbözőképpen használják a közös szimbólumot. E formaváltozatok pedig egyúttal a szimbólum összetevő elemeinek is tekinthetők.

A szimbólumok között -- s így elemzésükben is -- kiemelt jelentősége van az *archetípusoknak*. Azoknak a szimbólumoknak, amelyek egy-egy kultúra fennállásának hosszú évszázadain, az emberiség létének évezredein átívelően újra meg újra felhasználásra kerülnek, mindig új tartalmakkal gazdagodva, új oldalukat előcsillantva, aktivizálva. Az archetípusok bevált, sok mindenre jól alkalmazhatónak bizonyult szimbólumok, amelyek éppen azért "váltak be", mert olyan jelentésmagjuk van, amely a legkülönfélébb korokban és körülmények között egyértelműen értelmezhető (mint például a donjuani archetípusban a közösség morális világtrendjével összeütközésbe kerülő csábító, vagy Elektra alakjában az egyik szülőnek a másik általi elárultatását könyörtelenül számon kérő gyermeki gyűlölet). Ez a jelentésmag azután a különböző korokban és körülmények között a legkülönfélébb jelentéseket magához társíthatja, s így Don Juan a szabadságharcát vívó individualizmus, Elektra a zsarnokság ellen lázadó különböző mozgalmak, jelképe is lehet, s az elemzésnek az alapjelentést éppúgy fel kell tárnia, mint -- attól különválasztva -- a konkrét körülmények következtében előálló újabb jelentéseket, (tudva azt is, hogy a szimbólum, természetének nyitottsága, világszerűsége következtében *teljesen, mindenoldalúan* sosem fog feltárulni egy véges életű, s szempontjait már csak ezért is korlátozni kénytelen elemző előtt).

A szimbólumelemzésben nélkülözhetetlen mérőeszköz az *önreflexió*. Mivel az elemzés során kulcsfontosságú annak különválasztása, hogy az adott szimbólumban mi az, ami *általános, a kultúra egészére jellemző*, mi az, ami *történelmi, korfüggő* elem, mi az, ami a kultúrát alkotó csoportok *egy-egy rétegét* jellemzi, s mi az, ami *egyéni, személyes* mozzanat, ezeket a síkokat először önmagunkban kell elkülöníteni. Azt látni, hogy abban, amik mi vagyunk, mi az, ami csoportosságainkat, mi az, ami korunkat, mi az, ami kultúránkat tükrözi, s mi az, ami csak a mi, egyéni nézőpontunk. Miben vagyunk másokkal -- és kikkel -- közősek, s mi az, amiben nem találunk hasonlóságot senkivel. Önmagunk ilyen elemzésében, a "marslakó" attitűdje, a kívül-lépés sokat segíthet.

A saját társadalom résztvevő megfigyelésében (a kulturális antropológia alapvető módszerében) a "részvétel" = önmagunk (cselekvő, és cselekedeteinket reflektáltan szemlélő) *elhelyezése a társadalom rétegződésében*, s eredménye annak megállapítása kell legyen, hogy a társadalom típusai közül, mi melyikhez (melyekhez) tartozunk. (Ami az idegen társadalom megközelítésében a "megértés", a "belülre kerülés", az a saját társadaloméban az önreflexió). A "megfigyelésnek" viszont azt kell jelentenie, hogy tudatosítjuk: a többi típus *egyenértékű* a magunkéval, s ennek nemcsak feltétele, de módszertani konzekvenciája is a tényrögzítés minél nagyobb pontosságára való törekvés, a folytonos előrehaladás a "lírai önkifejezés" eszményétől a "fénykép" eszménye felé,²⁹ hiszen az egyenértékűség a leírásban és értelmezésben csak úgy biztosítható, ha a különböző jelenségeket, (a "hozzánk tartozókat" és a "nem hozzánk tartozókat") ugyanazzal a léptékkal, ugyanazzal a

---

lakásban betöltött szerepének megfelelően másodlagos szerepkört jelent: a "népi" ebben a használatmódban asszociációkörében többé-kevésbé a "paraszi"-val azonosítható, ezekben a lakásokban mintegy a falu kiszolgáló szerepét reprezentálja. A konyha a lakás "gyomra", a "népi", a paraszti ez esetben elsősorban annak a mezőgazdaságnak a (szimbólumain keresztül jelenlévő) képviselője, amely ehhez a "gyomorhoz" szállítja a nyersanyagot. A nappaliban, amelynek szimbolikája már inkább a reprezentációhoz kötődik, a "népi" is reprezentatív, ideológiai jelentést kaphat, jelezheti, hogy az adott lakás lakóinak értékrendszerében a népiség jelentős érték. (Itt már egyébként a "paraszi" mellett más összetevők is hangsúlyt kaphatnak: hiszen a parasztpolgári, kismemesi hagyományok mind részei a "népiségnek"). A hálószoza kontextusa már az érzelmi jelleget (ez esetben a népiség vállalására készítő pozitív érzelmeket) húzhatja alá. A mindenütt jelenlévő "népi tárgyak" pedig az azonosulás teljes vállalására (vagy a lakók ülésére, érdeklődésüknek a népi kultúra felé fordulására) utalhatnak.

²⁹ Nem felejtjük el, hogy --éppen a szimbolikus jelenség természetéből adódóan -- a líra sem kevésbé objektív és a fénykép sem kevésbé szubjektív más műfajoknál, itt pusztán a két műfajhoz fűződő asszociációk segítségével azt szerettük volna hangsúlyozni, hogy a tudományos-elemző megközelítés viszont -- ugyancsak természetéből adódóan -- sosem mondhat le arról a törekvéséről, hogy az önkifejezés felől a valóságleírás eszményéhez közelítsen.

mércékkel, ugyanazokkal a kategóriákkal --és a fényképezőgép vagy a videokamera *objektívjának* tárgyilagosságával -- vizsgáljuk. A fényképezőgép, vagy a videokamera tárgyilagosságával, amelynek a valóságról rögzített képe végül a sötét és világos képpontok váltakozásában egyenmősíti mindazt, ami számunkra és mindazt, ami mások számára való.

A tényrögzítés pontossága -- hiszen éppen ebből indultunk ki -- nem biztosítja az értelmezés "objektivitását". (Itt csak azért hangsúlyoztuk, hogy a megfigyelésben elsősorban erre kell törekedni, mert a minél aprólékosabb tényrögzítést viszont a szimbólumban rejlő lehetőségek sem helyettesíthetik) A szimbólumban szubjektív és objektív egyszerre, egymásra vonatkoztatva van jelen, de a szimbólum*értelmezéshez* (amit óhatatlanul egy szubjektum végez) feltétlenül előtérbe kell kerülniük az objektív tényezőknek is³⁰.

A szimbolikus jelenség "objektívizálásához" feltétlenül fontos az is, hogy a *háttérismeretek* minél alaposabbak, minél sokoldalúbbak legyenek. Amikor valaki arra hivatkozik, hogy az antropológiai elemzés alapvetően fenomenológikus, s ennek érdekében az adott hic et nunc-ból kell kiindulnia, ehhez azonnal hozzá kell tennünk, hogy igen, de a kiindulás után nem takaríthatja meg annak feltárását, hogy az illető jelenség milyen történeti előzmények nyomán, milyen körülmények között jött létre. A szimbolikus jelenség pedig, mint láttuk, különösképpen utal is önnön történetére, s értelmezése ennek ismerete nélkül óhatatlanul sokkal csonkább lehet csupán. Amikor a skinhead-ek kopaszágának szimbolikus értelmét keressük, nem mellőzhetjük annak ismeretét, hogy milyen képzetek kötődtek a borotvált fejhez a történelem során (a gályaraboktól és egyéb bebörtönzöttektől a janicsárokon át a tisztaság eszményéhez kapcsolt papi kopaszságig). A legtöbb szimbólum az értelmezések egymásra-rétegződésének történelmi folyamatában olyan antik, biblikus és egyéb asszociációkat szív magába, amelyek ismerete nélkül egyáltalán nem is lehet őket megérteni, de az újkeletű szimbólumok megértéséhez is tudni kell, hogy mikor, miért, hogyan jöttek létre.

Ha például tudjuk azt, hogy a nyolcvanas évek Magyarországon -- mint ezt a korabeli rétegződésvizsgálatok (Kolosi Tamás és mások) megállapították -- nagyjából egyensúly alakult ki a három fő hatalmi és mobilizációs forma, (a politikai, gazdasági és kulturális) között, s hogy ez az egyensúly aztán a kilencvenes években a gazdasági hatalom oldalára tolódott el, akkor tudjuk csak igazán értelmezni azokat a szimbolikus jelenségeket is, amelyekben ez az eltolódás kifejeződik.³¹

Mínt hogy a szimbolikus változások (azon kívül, hogy az egyes társadalmi rétegek, csoportok, szubkultúrák, státuszok, értékrendek, világképek és egyéni sajátosságok jelenlétének és viszonyainak kifejezői) ekként az adott korszak egyes sajátosságainak kifejezőivé is válnak, a saját társadalom megfigyelése során a szimbólumok észrevétele és értelmezése így lehetőséget nyújt a jelen idejű jelenségeiről túlmenő, hosszabb időegységre érvényes általánosítások levonására is. (Az alábbiakban erről a sajátos területről, a korszakok szimbólumokon keresztüli elemzéséről ejtenénk még néhány szót).

*Korszakok és szimbólumok (nagy időbeli egységek elemzése az antropológiában)*³²

Minden korszakban megállapítható, hogy *az élet egyes területei* a korábbi (s mint majd utóbb kiderül, a későbbi) korszakokhoz képest *látványosan előtérbe kerülnek, új tárgyak, jelenségek jelennek meg*, (vagy kapnak egészen új funkciót, új jelentést). Mínt hogy korszak-tudatunk éppen ezeknek a változásoknak az érzékelésén

---

³⁰ Ha lenne "objektív" szimbólum-értelmező (mondjuk egy az emberiség, vagy a világegyetem nézőpontjának minden előfeltételével felruházott szuperkomputer, akkor azt ahhoz, hogy a szimbólumokat megfelelőképpen értelmezni tudja, előbb fel kellene ruházni szubjektivitással. A lényeg az, hogy szubjektivitás és objektivitás egyensúlyának mindenképpen létre kell *jönnie az elemző oldalán is*, amikor egy olyan jelenség értelmezése a cél, amely eleve ezen az egyensúlyon alapszik.

³¹ Például, amikor art látjuk, hogy a HM Tiszti Kaszinó reprezentatív épületéből (sok más, felújított reprezentatív épülettel együtt) bankszékház lesz, ezt éppen a fentiek ismeretében nevezhetjük szimbolikus, a kor változásait kifejező jelenségnek, (mint ahogy annak idején az éppen ellenkező irányú változások szimbóluma volt a bank-, és egyéb tőke épületeinek állami intézménnyé válása, -- például a Tözsdepalota átalakítása az állami propaganda egyik fő intézményének, az állami Televíziónak székházává). Az, hogy milyen intézmény működik egy épületben, természetesen nem mindig hordoz ilyen szimbolikus jelentést, de a tendenciaszerűen ismétlődő változások (lásd fentebb az ismétlődés szerepéről mondottakat), amennyiben egybevágunk háttérismereteinkkel, kaput nyitnak a szimbolikus értelmezés felé.

³² Az alábbiakban lényegében azt foglaljuk össze, hogy elemzési gyakorlatunkban *mi magunk* milyen módon és milyen elvi megfontolások alapján elemezzük szimbolikus megnyilvánulásait alapján *az egyes korszakok világképét*.

alapul, e változások jogosan tekinthetők a korszakváltás szimbolikus jeleinek, az előtérbe kerülő illetve újonnan keletkezett, új arcot öltő tárgyak, jelenségek egy új korszak szimbólumainak.

Amikor például azt látjuk, hogy a modernizáció korszakában (Magyarországon elsősorban a hatvanas években) a régebbi épületekről lebontják a tornyokat, hogy minél inkább közelítsenek a konstruktivista kubus-forma felé, aztán a kilencvenes években tornyokat építenek a kocka-villákhoz, akkor nem kell túlságos merészség sem ahhoz, hogy a tornyokban szimbolikus (valamilyen többletjelentéssel is bíró) jelenséget lássunk, sem ahhoz, hogy építését-lebontását korszakjellemzőnek tekintsük. (Az építés-lebontás váltakozása ugyanis azt mutatja, hogy a különböző korszakok eltérően ítélik meg azokat a jelentéstartalmakat, értékeket, amelyeket -- többek között -- a tornyok is jelképeznek)

A változások érzékelésében mindenképpen szerepet kell kapnia a *mennyiségi szemlélet* érvényesítésének is: korjellemzőnek nyilván az tekinthető, ami az adott korszakban nem elszórta, hanem kellő mennyiségben, a korábbiakhoz képest szembeszökően megnövekedett mértékben ismétlődik. A jelenség előfordulási mértékének megnövekedése egyrészt más jelenségekhez képest lehet feltűnő, másrészt ugyanilyen fontosak lehetnek az *arányeltolódások* az egyes dolgok értékelésében. Amikor valami önmagán túlmutató súlyra tesz szert, amikor megszerzéséért az emberek nagy erőfeszítéseket tesznek, nagyobb anyagi áldozatokat is vállalnak, akkor rendszerint -- az adott korra jellemző -- szimbolikus felértékelődést regisztrálhatunk. (Az emberi cselekvések nagy része valamilyen hétköznapi racionalitás megnyilvánulásaként is leírható, az emberek maguk többnyire e -- különböző -- racionalitások alapján meg is indokolják döntéseiket, cselekedeteiket. Az azonban, hogy mikor melyik racionalitás alapján döntenek, melyik nyom súlyosabban a latban, az már nagyon sokszor a kor jellemzője, a kor értékrendjében bekövetkezett elmozdulás kifejeződése. Az arányeltolódások, a sokszor erőn felüli törekvések valami elérésére éppen azt jelzik, hogy ilyen korjellemzőről, valamilyen, a korra jellemző szimbolikus érték vonzerejéről van szó). Amikor például az ötvenes években a nők jelentős áldozatokat is vállaltak a nylonharisnya (lásd a modernizációról mondottakat), vagy a hatvanas évek fiataljai a farmernadrág (lásd Amerika-mítosz, szabadság-szimbolika, természetesség-eszmény) megszerzésére, vagy amikor a kilencvenes évek emberei szétveretik lakásuk falait, hogy "amerikai konyhájuk" legyen; amikor a kilencvenes évek első felében ezek vetik rá magukat a mobiltelefonra (amely ekkor a "fontos emberek", a vállalkozás, a high tech-civilizáció, a mozgékony életforma, az üzleti gyorsaság szimbóluma), akkor a személyes ízlés mellett és mögött a korszak értékrendje, szimbólum-világa is egyértelműen kimutatható.

Korszakváltásra utal, amikor a korábbi *normákhoz* képest eltérések jelennek meg -- először "forradalmian újként", de már maga az, hogy valamit így értékelnek, hogy botránykövé válik, jól jelzi azt, hogy jelentősége túlmutat önmagán, nem pusztán egyéni extrémításról, devianciáról, hanem valóban egy korszakváltás előjeléről van szó³³. (Ezért is érdemes odafigyelni a közvéleményt megosztó botrányokra, sajtóvitákra, mert ezekben sokszor éppen az ilyen korszakváltások érhetők tetten. Hadd emlékeztessünk a meggyagos ember esetére, amikor az eset megítélése körül kibontakozott sajtópolémiában voltaképpen a vállalkozói-piaci szemlélet /újra/ megjelenése -- és attól fogva mind erőteljesebb jelenléte -- jelezte a korszakváltást a dogmatikus szocializmus korábbi korszakához képest; vagy a "fridsiderszocializmus"-vitára, ami a fogyasztói társadalom felé való elmozdulás előszele volt. Azt, hogy korjellemzőről van szó, minden ilyen esetben a csatlakozás mértéke -- vagyis megint a mennyiség -- jelzi: az imént említettük a tornyok kilencvenes évekbeli divatját, de a hetvenes években a magányosan lovagvárat építő ember nem váltott ki a fenti vitákhoz hasonló indulatokat, a hetvenes évek társadalmában a várépítés még nem korjellemző, csupán lemosolygott kuriózum lehetett).

Korszakváltás (és az új korszak sajátosságainak) szimbolikus kifejeződése lehet egyes *szerepkörök megváltozása*, (ahogy például a televíziós személyiségek stílusa elmozdult a /hivatalos szemléletet/ "közvetítő" szerepkörből például a hangulat-animátor felé, vagy ahogy -- mint erre már korábban utaltunk -- a női szerepek között megjelent és tért hódított az "üzletasszonyé"); egyes *fogalmak, kategóriák átértékelése*, (ahogy például a "karrier" fogalma tíz-tizenöt éven belül a negatív "karrierista" képzettől áttolódott a "karrierépítés", "karrier-tanácsadás" pozitív asszociációkkal övezett fogalmába) illetve *kiterjedése* olyan területekre is, amelyen korábban nem volt jelen. (Ahogyan például a "tőke" fogalma -- szocializmusbeli negatív megítéléséből pozitívba átfordulván -- kiterjedt olyan fogalomterületekre is, amelyeken korábban nem volt használatos: kapcsolati tőke, szellemi tőke³⁴, stb.)

---

³³ A Beatles zenéje éppúgy a "normális zenére" vonatkozó elvárásokkal szembeni kihívás volt, mint ahogy nyilatkozataik is sok ponton ütköztek az uralkodó normákkal, vagy ahogy hajuk hossza került ellentétbe a férfiak és nők hajhosszára vonatkozó korábbi normákkal. Az együttes tömeghatása, és nem utolsósorban az uralkodó média általi elfogadtatása egyértelművé tette, hogy itt nem extrém devianciáról, hanem (szemléleti, életformabeli, stb.) korszakváltásról, egy új korszak szimbolikus képviseléről van szó.

³⁴ Hogy egy másik korszak ilyen fogalom-kiterjesztésére utaljunk: az ötvenes években így terjedt ki mindenre a korszak uralkodó (osztály)harc szemléletének megfelelően a háború nyelvezete (széncsata, hídczata, krumpliczata, a munka frontja, békeharc, az eszme katonái, partizánakciók, taktika és stratégia, stb.) Ez a militáris szóhasználat a hatvanas években fokozatosan visszaszorult és a nyolcvanas években már többé-kevésbé korszerűtlennek számított.

Az egyes korok mindig oppozícióba kerülnek az előző korszakokkal, (éppen akkor érzékelünk korszakváltást, amikor valamilyen oppozíció nyilvánvalóvá válik). A kérdés csak az, (mint erről korábban már szintén volt szó), hogy az új korszak éppen *mit* opponál, az oppozíciók *éppen milyen területen* merülnek fel, éleződnek ki. A szembenállások, ütközések tárgya, résztvevői, körülményei, területei mind a kor és a korszakváltás szimbólumaivá lehetnek.

Ha a kulturális antropológia alapvetően a jelenre koncentrálja is figyelmét, ez nem jelenti azt, hogy ne beszélhetne az egyes jelenségekről, mint egész korszakok jellemzőiről. A történeti folyamat ugyanis úgy is tekinthető, mint ami *az egyes kultúráknak, szubkultúráknak a mindenkori jelenben adott különbségeit, feszültségeit és ütközéseit az időbe vetíti*, (a korszakváltások során mindig meg is határozható, hogy a társadalom, illetve a kultúra mely részelemei emelkednek ki, tesznek szert időleges dominanciára másokkal szemben). A korszakaiban szemlélt kultúrának a szimbólum már csak azért is adekvát alapegysége, mert a "korszak"-fogalom maga is azonosság és nem-azonosság egyidejűségén alapszik. (Abban az értelemben is, hogy a "korszakot", az állandóan változó mozzanatok folyamatát az elejétől a végéig tartó egységnek, önmagával azonosnak is látjuk; s abban az értelemben is, hogy a jelen szembenállásai, különbségei, nem-azonosságai számára a "korszak" összekötő, egyesítő közös nevezőt, minden résztvevő szemléletét meghatározó közös mozzanatot jelent). Egy-egy korszak elemzésében a struktúrák és változások így egymásra vetítve jelenhetnek meg. Ha Durkheim azt hangsúlyozza, hogy "minden társadalmi folyamat kiváltó okát a belső társadalmi közeg szerkezetében kell keresnünk"³⁵, ez az összefüggés egyik oldalát (a mindenkori jelen struktúrák időbeli kivetítését) jelenti; ehhez hozzá kell tennünk másfelől azt, hogy a "belső társadalmi közeg szerkezete" viszont csak az időbeli folyamatokból érthető, (és persze azt is, hogy ugyanakkor az időbeli elmozdulás sosem *kizárólag* a belső szerkezetből adódik, hiszen minden rendszernek van környezete, amelynek külső hatásai is részt vesznek az elmozdulásban).

Ez utóbbi szempont figyelembevételére már csak azért is fontos, mert maguk a korszakok sem szemlélhetők steril körülírtságukban. Ha a jelen struktúrája meghatározóan hat az időbeli változásra, ez azt is jelenti, hogy a jelen egyes sajátosságai kimutathatóak lesznek a (részben belőlük épített) jövőben (a múlt a jelenben). Minden kor az előzőek számos mozzanatát tartalmazza (már csak ezért is nélkülözhetetlen bármely jelenbeli jelenségleírás során a történet ismerete), sőt, a jelen számos pontján maga a múlt van jelen.³⁶ De ha a jövő a jelenből, a jelen a múltból építkezik, (márpedig ez triviális evidencia), ez azt is jelenti, hogy bizonyos mértékben és értelemben már a jelen is tartalmazza a jövőt (a múlt a jelen). A többi korok ezáltal egyértelműen részt vesznek a jelen struktúráiban, a jelen kor pedig belép a többi korszak struktúrájába; a "korszak" ebben is olyan, mint alapegysége és kifejezője a szimbólum: magában hordja önnön létrejöttének és lehetséges kifutásainak folyamatát. Ennek viszont az is a következménye, *hogy a történelmi korszakok maguk is szimbólumokká* válnak: minden kornak megvannak azok az előképei, amelyekben, mint szimbólumokban magára ismer. (Néhány éve így "fedezte fel" a nyolcvanas évek embere a szecessziót, mint olyan korszakot, amelynek számos sajátosságát a magáéval rokonnak érezte, a kilencvenes évek így veszi elő újra a barokkot, s fordul sok vonatkozásban (persze az ezredvég világán átszűrve, módosított) romantika és a középkor felé. Minden korszaknak igen lényeges jellemzője tehát éppen az, hogy az egyes általa felhasznált szimbólumoknak a történelem során kialakult jelentésrétegei közül mit (miket) emel ki elsősorban. (Ha például az emberi test -- és általában az anyagi világ egységeinek-- szimbolikus értelmezéséhez a középkorban hozzátársult a mikrokozmosz és makrokozmosz azonosításának szemlélete, a megismerés határainak kereséséhez a "credo quia absurdum" hitvallása, a magánbirtokosság megszilárdulásához, a "feudális anarchia" kialakulásához "az én házam az én váram" öntudata, akkor az ezredvég a tudomány uralkodó paradigmájának eredményeivel mind elégedetlenebb, szuverenitási igényeiben pedig megizmosodott embere, akinek szemében újra felértékelődik a mikrokozmosz és makrokozmosz összefüggésének gondolata, az irracionálizmus és a középkor számos más szemléleti mozzanata, szükségképpen nyúl a középkor szimbólumaihoz, felelevenítve és persze új tartalmakkal módosítva azokat.)

Amikor egy korszak (szimbolikus) sajátosságairól beszélünk, hozzá kell tennünk persze, hogy bár a kor valamilyen szinten összeköti a társadalom különböző csoportjait, a nagy kulturális egységek rész-kultúráit, nincs egyetlen olyan "korszakjellemző" sem, amely totális, mindenkire érvényes volna. A korszak szimbolikus kifejeződései a domináns szemléletet tükrözik,³⁷ és ez sokszor csupán annyit jelent, hogy egy szimbolikus jelenség, ami addig szűk körben, mondjuk egyetlen társadalmi csoport körében volt csak jellemző, (s így legfeljebb annak a csoportnak szimbóluma volt), elkezd irradiálni, megjelenik más csoportok körében is, és így a

³⁵ Émile Durkheim: (1978) A társadalmi tények magyarázatához, KJK, Bp.

³⁶ A nyolcvanas évek elején folytatott intézményvizsgálatunk során számos olyan (akkor még helyileg igencsak virulens) szimbolikus jelenséggel találkoztunk, (például a fentebb említett "harci" szóhasználat, és az ehhez kapcsolódó képi szimbolika), amely egyértelműen az ötvenes évek korszakának kifejeződése és jelképe volt, miközben a kor uralkodó szemlélete már sok vonatkozásban elmozgott az ötvenes évek szemléletétől

³⁷ Ez nem jelent feltétlenül *hatalmi helyzetben* lévő szemléletet: amikor egy korszak "születik", akkor képviselőinek gyakran alávetett helyzetből mintegy "felszabadítási küzdelmet" kell vívniuk szemléletük érvényesítése érdekében, de az új szemlélet -- mint például a kereszténység a Krisztus utáni első századokban -- már korjellemzőnek, sok tekintetben dominánsnak tekinthető.

különböző társadalmi csoportok, szubkultúrák közös nevezőjévé, az adott korszak (egyik) jelképévé válik. (Gondoljunk arra, ahogy például a "népiség" megjelenik a tizenkilencedik század irodalmában: Petőfi tudatos programként határozza meg, hogy a parasztságra is kiterjesztett demokrácia politikai érvényesítésének feltétele a parasztság körében kifejlődött művészeti formák *kiterjesztése, minden réteg által használhatossá*, s ekképpen dominánssá tétele az irodalomban. A "népiség" így -- és éppen ezáltal -- korszimbólummá, az adott korszak jellegét meghatározó sajátossággá lesz. Hasonlóképpen vált a tizenkilencedik század első harmadától a huszadik század utolsó harmadáig domináns korjellemzővé a világ egy részén a "szocializmus": a korszak kezdetén a "munkás" periférikus, a kor jelentős gondolkodóinak nagy része által is csak alig-alig észrevett társadalmi csoport, "szocializmusa" eszmetörténeti kuriózum, ám amint a "munkásmozgalom" és a marxizmus elkezd a legkülönfélébb társadalmi rétegekben hatni, a munkásság "osztályhelyzete" és célrendszere nemcsak hogy tematizálódik, hanem a következő korszak diskurzusát, és magát a korszakot meghatározó, domináns tényező lesz.³⁸)

A fenti példából az is nyilvánvaló, hogy ily módon korjellemzővé, a kor meghatározó szimbólumává párhuzamosan több dolog is válhat, s válik is: nincsenek olyan korok, amelyekben csak egyetlen szimbólum dominálna. (Sőt, még azt sem lehet mondani, hogy egyetlen szemlélet dominál: az egyes korszakok rendszerint különböző szemléletformák versenyével jellemezhetők.³⁹)

Geertz (Id. mű, 254. old.) is azt hangsúlyozza, hogy a kor nagyon sok eleme együtt hozza létre a kor "érzékenységét",⁴⁰ vagy hogy általánosabban fogalmazzunk, a kor szemléletét. A festőnek -- fejtegeti Baxandall nyomán -- úgy kell festenie, amilyenek korának vizuális tapasztalatai és szokásai, és a legkülönfélébb korjellemzők, mint például (a kora reneszánsz idején) "a vallásos prédikáció moralizálása, a társasági tánc ünnepegyessége, a kereskedelmi 'akózás' agyafúrtsága és a latin szónoklattan pompája együttesen hozták létre azt, ami a festő valódi médiuma: közönségének azt a képességét, hogy jelentéseket lásson festményeiben". (Uo. 254-255. old.) Ha kellőképpen általánosítjuk ezt a fejtegetést, akkor a korszakkifejező szimbólumok természetéről kaptunk leírást.⁴¹ A korszakban számos tendencia összekapcsolódik, egybesűrűsödik, egyes jelenségek a kor szimbólumaivá válnak, ezekbe a szimbólumokba pedig bekerül mindaz a jelentésréteg, ami a korszakban összekapcsolódott és egybesűrűsödött. A korszak-szimbólumok így a jövőbeküldött ürszondaként is viselkednek: sűrítmenyként viszik magukban koruk megannyi tendenciáját, eseményét, jelenségét. Az elemző azután -- az elemekre bontással -- kedvére válogathat a sűrítmeny összetevői között.

Bár a szimbólum tartalmazza a jövőt, jövőbeli korok alakulását a szimbólumok alapján sem lehet előrelátni, (legfeljebb valószínűségekre következtethetünk, de ehhez nem kellenek szimbólumok sem). Mert igaz ugyan, hogy a szimbólum egy-egy eleme egy jövőbeli korszakot, egy jövőbeli értelmezési lehetőséget is képvisel, de nem tudhatjuk, melyek ezek az elemek, mivel a jövő a szimbólumok síkján is végtelenül sok szimbólum egymásra hatásának eredőjeként jön létre, s ez a jelenben át nem látható számtalan tényező együtt fogja meghatározni, hogy az előttünk álló szimbólumnak mely mozzanata, mely összetevője fog e tényezők hatására kiemelkedni.

*

A szimbólumok természetükből következően mindig nyitva állnak az újabb és újabb értelmezések előtt, s ezek akármelyike érvényes lehet. Ezek az értelmezések szükségképpen szembe is kerülhetnek, ütközhetnek is

---

³⁸ De hogy kevésbé "komoly" korszimbólumra utaljunk, a hosszú haj is így vált néhány "nőies" és/vagy romantikus különc szokásából korjellemzővé, egy korosztály és egy kor jelképévé. (Mellesleg sokadszor a történelemben).

³⁹ Az ötvenes évek például legalább annyira az egzisztencializmus kora, (s számos nyugati országban a gazdasági csodáé, és a fogyasztói társadalom születéséé), mint (Keleten) a sztálinizmusé. Az "ötvenes évek" szimbolikus fogalmában mindez (és még sok egyéb is) összefonódik.

⁴⁰ Geertzöt egyébként elsősorban az érdekli a szimbólumokban, hogy hogyan és mire használják őket az emberek, milyen kategóriákkal nevezik meg a világukat, s kevésbé az, ami viszont a mi elemzéseink fő kérdésfelvetése, hogy milyen szimbólumokat termel egy-egy korszak, (ebben inkább a szimbólumok belső szerkezetét kutató Lévi Strausshoz és a francia antropológiához állunk közelebb). A geertzi kérdésfelvetésből egy olyan metaelemzés következik, amelynek tárgya a különböző *kultúrák* különböző *szemléletű* önmegjelenítése; a miénk egy olyan metaelemzés, amelynek tárgya a különböző *korok* különböző *szokásokból* és *tárgyakból* összetett önmegjelenítése.

⁴¹ Ha a szimbólumot egyezményes jelként definiáljuk, ez az "egyezményesség" is azáltal lehetséges, hogy a szimbólum létrejötte *benne van* a korban; abban az értelemben is, hogy a korra -- az idézetben szereplő festőhöz hasonló alkotó módján -- mint megcélzott *befogadóra* reagál a szimbólum használója: az egyezményesség pedig a kor különböző tendenciáit összekötő közös nevezőből származik.

egymással: a kultúra fejlődése éppen az értelmezések harcában (és persze alapvetően a szimbólumok sokféle társadalmi használatának folyamatában) halad előre.

Ha nem esünk abba a hibába, (mint az ismeretelmélet történetében sokan), hogy a társadalom megismerésében túldimenzionáljuk az egyéni tanulásfolyamat szerepét és ezen belül is a személyes tapasztalás jelentőségét, hanem igyekszünk figyelembe venni a kollektív tanulás és a szimbólumokon keresztüli tapasztalatátadás jelentőségét, akkor a szimbólumértelmezés nagyon is eredményes eszközünk lehet a mégoly komplex társadalmak megismerésében is. Minthogy a szimbólum a kollektív tudat működése az egyéniben és az egyénié a kollektívben, a szimbólumok egyének általi elemzése a társadalom számára az egyéni tapasztalatok hasznosulását, az egyének (az elemző és az elemzéseket használó egyének) számára viszont az egyénhez képest "objektív" összefüggések, a "társadalom" nézőpontjának átélését teszik lehetővé.

(2001)